

BALYS SRUOGA ČIKAGOJE

Nuotrupų mozaika

NERINGA MARKEVIČIENĖ

Buvo prisiminta viena kita nuotrupa iš B. Sruogos gyvenimo. Mano darbui tas, be abejo, į naudą, nes kai imi kurį nors gabalėlį rašyti, tuoj pajunti, kaip būtų gera, kad tų nuotrupų būtų kuo daugiau.¹

Algis Samulionis

Straipsnyje siekiama aprašyti ir pristatyti Balio Sruogos fondą, saugomą Čikagoje, Balzeko Lietuvių kultūros muziejuje (*Balzekas museum of Lithuanian Culture*)². Mus domina šiame fonde esantys originalūs, Lietuvoje nežinomi ar mažai žinomi dokumentai, kuriuos čia norime plačiau apžvelgti.

Vanda Sruogienė, gyvendama Amerikoje (1949–1997), kaupė vyro, rašytojo Balio Sruogos, archyvą, rūpinosi medžiagos išsaugojimu. Artimiesiems pažįstamiems, kolegoms, bičiuliams ji ne kartą rašė, kad turi nemažą archyvą, kurį dar pildo ir tvarko³, sudarinėja aprašą⁴. Svarstė, kur deponuoti medžiagą, kam ji būtų reikalinga, įdomi. Algis Samulionis, Sruogos kūrybos tyrinėtojas, skatino archyvą palikti Lietuvoje: „Tikrai būtų gera, jeigu jis būtų prieinamas čia rašantiems apie Balį ar tiems, kurie sudarinės, rengs čia jo raštus leidykloms. Turiu galvoje ne vien save – nesu toks naivus, kad galvočiau, jog su manim lietuvių filologija prasideda ir pasibaigia. Ar visas archyvas keltinas – nežinau, nes nežinau smulkiau, kas jame sudėta [...].“

¹ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1978-02-22, in: *Balzeko lietuvių kultūros muziejus Čikagoje*, [neaprašytas] Balio Sruogos fondas, (toliau – *BLKMČ BS*).

² Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja muziejaus direktoriui Stanley Balzekas ir Genealogijos skyriaus vadovei Karilei Vaitkutei, maloniai leidusiems susipažinti su muziejaus fonduose saugomu Balio Sruogos archyvu. Kelionę į JAV ir šio straipsnio rašymą parėmė Lietuvos mokslo taryba pagal projektą „Podoktorantūros (post doc) stažuotių įgyvendinimas Lietuvoje“.

³ Vandos Sruogienės laiškas Angelei Galnaitytei, 1967-02-03, in: *BLKMČ BS*.

⁴ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-02-18, in: *BLKMČ BS*. Raymond M. Lapas atliktas Balio Sruogos dokumentų, saugomų Vandos Sruogienės namuose, aprašas, 1977-12-06, in: *BLKMČ BS*.

Universitetas ar mūsiškis institutas – klausimas antraeilis: kur dūšia linksta... Universitetas yra universitetas, be to, B. Sruoga su juo buvo artimai susijęs. Institutą pasiūliau todėl, kad čia dabar surinkta didžioji B. Sruogos rankraščių dalis, tad pasiūstieji būtų „prie vietos“, tiksliau – prie kitų“⁵. Sruogienė, ilgai galvojusi, neramiai sprendusi šį klausimą, viename laiške paliko pastabą-užuominą, kodėl vis dėlto Sruogos fondas liko Čikagoje: „Iš viso, ką su mano archyvu daryti? Iš Lietuvos man pasiūlė priimti, bet su baisia biurokratine procedūra, kurios negaliu išpildyti“⁶. 1987–1988 m. Sruogienė visą Amerikoje surinktą medžiagą apie Sruogą padovanojo Balzeko Lietuvių kultūros muziejui. Dabar čia saugomi keturi labai didelės talpos pailgi stalčiai su Sruogienės surūšiuotomis bylomis. Tarp jų minėtinos 5 Sruogos biografijos dalys (1896–1924, 1925–1939, 1940–1943-03-16, 1943–1945, 1945–1947-05-16), kūrinių vertimai į kitas kalbas, literatūros kritika egzode ir Lietuvoje, atsiminimai, laišakai, periodika, *Dievų miško*, dramos kūrinių recepcija, memorialinio muziejaus Kaune ir Baibokuose medžiaga, gaidos, teatruose statytų spektaklių afišos ir fotografijos, Sruogienei rašyti užuojautos laišakai, mirus vyrui, atskirai įvairiuose segtuvuose, aplankuose, dėžutėse, krepšeliuose sudėti istoriniai dokumentai. Sruogos fondas vis dar neaprašytas, jame esanti medžiaga nesusisteminta, nesukataloguota ar juo labiau nesuskaitmeninta – fondas yra toks, koks buvo atiduotas Sruogienės, o vėliau, 2001 m. papildytas rašytojo dukters Dalios Sruogaitės. Sruogos fondu Čikagoje iki šiol nesidomėjo Sruogos biografijos ir kūrybos tyrinėtojai, egodokumentų ieškotojai, skaitytojai.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institute, Tekstologijos skyriuje dirbantys mokslininkai, kurių grupei priklauso ir straipsnio autorė, dabar rengiasi Sruogos laiškų jo *Raštų* serijoje leidimui. Tad neatsitiktinai pirmiausia domino, ar Čikagoje, Balzeko lietuvių kultūros muziejuje, yra Lietuvoje nežinomų Sruogos laiškų rankraščių. Pakėlus kiekvieną dokumentą,

⁵ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1983-11-30, in: *BLKMČ BS*.

⁶ Vandos Sruogienės laiškas Vincui Maciūnui, 1984-01-04, in: *Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius*, (toliau – *LLTIB RS*), f. 115, b. 423; Sruogienės laišakai Vincui Maciūnui, 1970-03-19, 1970-07-04, in: *LLTIB RS*, f. 115, b. 186. Sruogienė Maciūno vis klausinėjo, ar jis nesirengia sudaryti rašytojų (Jurgio Savickio, Igno Šeinaus, Sofijos Čiurlionienės, Vladimiro Šilkarskio, brolių Biržiškų) laiškų rinkinio, ar šių garsių žmonių laišakai jam įdomūs, gal galėtų juos, kaip dokumentus, „panaudoti literatūros srity“. Galbūt Dalia Sruogaitė dar konkrečiau prisimintų, apie kokią „baisią biurokratinę procedūrą“ užsiminė mama.

išaiškėjo atsakymas, kad tokių nėra. Nepaisant to, Sruogos fonde rasta kitų unikalių ir įdomių dalykų, kurie papildo žinias apie rašytojo asmenybę, jo gyventą laiką, suteikia medžiagos kūrybos recepcijos studijoms. Atsirado naujų detalių, kurios 2014 m. žurnale *Metai* paskelbtame straipsnyje apie Štuthofo laiškus⁷ nebuvo aprašytos. Šios detalės svarbios ir Sruogos laiškų, 1943–1945 m. rašytų žmonai ir dukrai iš Štuthofo, kontekstui⁸.

Sruogos laiškus, rašytus iš Štuthofo, pirmasis ketino publikuoti Kostas Ostrauskas, 1958 m. Pensilvanijos universitete apgynęs tekstologinę disertaciją apie Jono Biliūno laiškus Jurgiui Šauliui. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyriui (LLTIB RS) rašytojo dukters Sruogaitės perduotos medžiagos rinkinyje⁹ rasti keli elektroniniai Ostrausko, tvarkiusio savo asmeninį archyvą, 2011 m. rašyti laišakai. Ostrauskas liudijo: „Akivaizdu, jog aš ketinau tuos laiškus publikuoti, buvau jau pradėjęs perrašinėti juos mašinėle. (Dėl to buvau kreipėsis į Tavo Motiną, tad yra ir keli jos laišakai man.) Tačiau viskas įstrigo, nes man vis labiau ėmė rūpėti savo kūryba, o ne literatūrologinis darbas. Ilgainiui tą užmojį taip ir užmiršau“¹⁰. Sruogienė Amerikoje rūpinosi ne tik Sruogos kūrybinių vertimais, dramos kūrybinių pastatymais scenoje, puoselėjo *Raštų* leidimo idėją¹¹. Ji norėjo, kad Štuthofo laiškus rengtų ši darba išmanęs, turintis kompetencijų žmogus.

LLTIB RS Štuthofo laiškų, 1943–1945 m. rašytų šeimai, originalai sudėti į rudą aplanką, šalia jų vokų nėra¹². Balzeko Lietuvių kultūros muziejuje Čikagoje, Štuthofo dokumentų segtuve, rasti 65 laiškų, kuriuos Sruoga parašė Sruogienei ir kitiems draugams, tušti melsvos, rausvos ir gelsvos spalvos vokai.

⁷ Neringa Markevičienė, „Aš esu vėl, nepaisant visų vėjų, pilnas tikėjimo“, in: *Metai*, 2014, Nr. 1, p. 121–126.

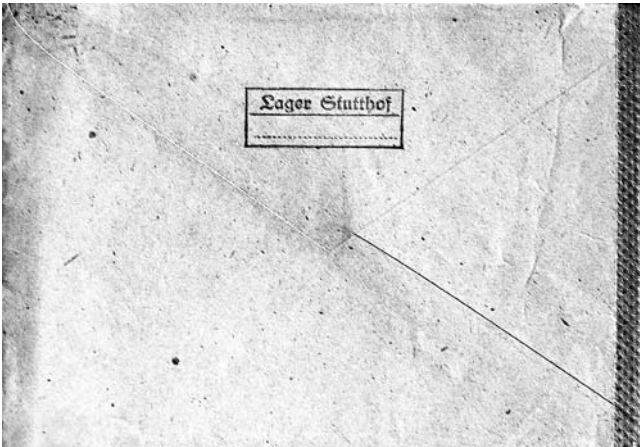
⁸ „Balio Sruogos laišakai iš Štuthofo“, parengė Neringa Markevičienė, in: *Metai*, 2014, Nr. 1, p. 126–139; Nr. 2, p. 126–140; Nr. 3, p. 125–137; Nr. 4, p. 124–138.

⁹ Medžiaga 2014 m. į LLTIB RS perduota per Balio Sruogos *Raštų* redaktorę Donatą Linčiuvienę.

¹⁰ Kosto Ostrausko laiškas Daliai Sruogaitei, 2011-10-15, in: LLTIB RS, [neaprašyta].

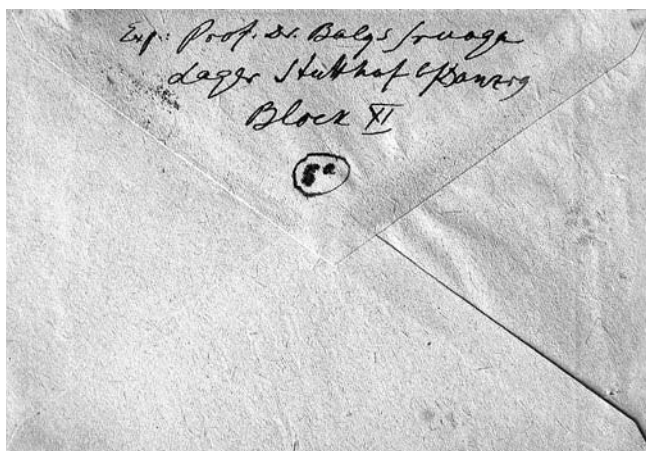
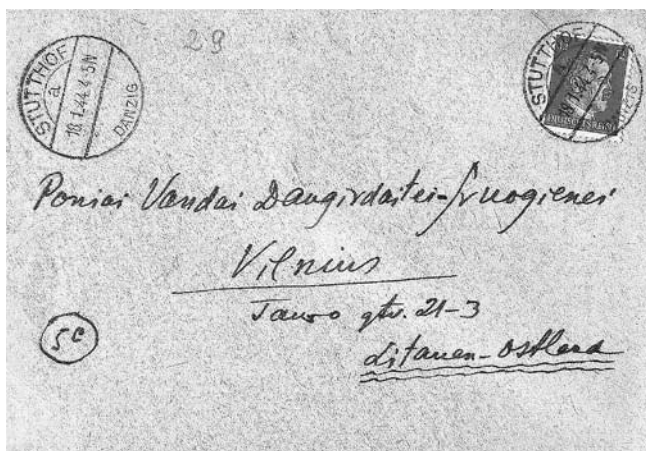
¹¹ Antano Rūko laišakai Vandai Sruogienei, 20 vnt., 1947–1948, in: LLTIB RS, f. 115–362.

¹² Balys Sruoga, *Laiškai iš Štuthofo, 1943–1945*, [rankraščiai], in: LLTIB RS, f. 53, b. 1303.

Balio Sruogos laiško Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, rašyto iš Štuthofa koncentracijos stovyklos į Vilnių, tuščias vokas, pirmoji ir antroji pusė, 1943-07-06. BLKMČ, Balio Sruogos fondas

Tikėtasi, kad Čikagoje bus įminta mįslė, kur yra Sruogienės vyrui į Štuthofą rašyti laišškai. Lietuvos archyvuose jų nepavyko rasti. Tarp Jono Šerno iš lagerio išneštų (ir taip išgelbėtų) Sruogos kūrinijų, žmonos laiškų nebuvo (arba jie niekada neminėti). Apie juos daugiau sužinoti nepavyko iš Sruogienės paliktų pastabų, papildomų žinių nesuteikė ir Samulionio susirašinėjimas su Sruogiene. Grįžęs į Lietuvą, Sruoga apie žmonos ir dukters jam į koncentracijos stovyklą rašytus laiškus nepasakojo. Sruogienės, gyvenančios Amerikoje, apie jos rašytus laiškus į Štuthofą niekas neužklausė, ji pati niekur neprasitarė – liudijimų neišliko. Sruogos dukra Dalia dar galėtų pri-

Balio Sruogos laiško Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, rašyto iš Štuthofo koncentracijos stovyklos į Vilnių, tuščias vokas, pirmoji ir antroji pusė, 1944-01-18. BLKMC, Balio Sruogos fondas

siminti itin svarbių detalių: apie ką mama rašydavo laiškus į Štuthofą, kaip ji, bebaigianti ir jau baigusi mokyklą, žiūrėjo į šį susirašinėjimą, ką ir kodėl pati parašydavo, ką išgyvendama siųsdavo tėvui obuolių, medaus, pyragaitį, kaip abi su mama skaitydavo tėvo laiškus. Tik „atminties archeologija“ iš dalies tegalėtų užpildyti šią istorinę ir kultūrinę ertmę.

Balzeko Lietuvių kultūros muziejuje, Štuthofo dokumentų įdėkle, rasta kita unikali realija – Sruogienės ranka registruotas sąrašas siuntinių, kuriuos ji pati, dukra ir kiti Sruogą artimiau pažinę žmonės siuntė į Štuthofą. Sruoga rašė: „1943 metų pradžioje kiekvienas kalinys jau galėjo gauti siun-

tinį – du kilogramus per mėnesį, paskui jau – 2 kg per savaitę, o 1944 metais siuntinių ir kilogramų skaičius buvo jau neaprežtas“¹³. Sąrašas pildytas daug kartų prie jo prisėdant, rašant keliomis skirtingomis rašymo priemonėmis (paprastu pieštuku, mėlynu pieštuku; mėlynu ir juodu rašaliniiais parkeriais; yra braukymų storu raudonu ir mėlynu pieštukais – taip parodyta, kokie daiktai adresato nepasiekė, buvo gražinti ar pavogti). Sąrašą sudaro 13 puslapių (8 iš jų rašyti ranka, 5 – nukopijuoti)¹⁴, kiekvienas iš jų padalytas į 5 grafas:

1) Nr. (siuntinio numeris; iš viso užfiksuota 93 siuntiniai; 1943 m. išsiųsti 68 siuntiniai, 1944 m. – likusieji 25 siuntiniai);

2) Kas išsiųsta (siuntinio turinys);

3) Kada išsiųsta (siuntiniai siųsti nuo 1943 m. gegužės mėn. iki 1944 m. balandžio 3 d.);

4) Kieno vardu išsiųsta (užrašyti inicialai: „V. S“ arba „V. S.“ [Vanda Sruogienė], „KazD.“ arba „KD.“ [Kazimieras Daugirdas], „D. S.“ [Dalia Sruogaitė]; pilni siuntėjų vardai (ar įvairios jų formos, trumpiniai): „Dalia“, „Dalė“, „Marytė“, „Maryt.“ [Nemeikšaitė], „Jadzė“ [Jadvyga Čiurlionytė];

¹³ Balys Sruoga, *Dievų miškas*: Memuarai, redagavo Donata Linčiuvienė, (ser. *Lietuvių literatūros lobynas. XX amžius*, Nr. 3), Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2005, p. 282.

¹⁴ *BLKMČ BS* 5 kopijuotų puslapių rankraščiai originalai (juose suregistruoti tokie siuntiniai: 1–10; 11–21; 22–32; 33–41; 74–81) neseniai, straipsnio autorei grįžus iš Čikagos, atrasti Lietuvoje; žr. „Sąrašas siuntinių, siųstų į Štuthofą“, in: *LLTIB RS*, f. 53–1370, p. 95–98. Šiame Lietuvoje saugomame Sruogai į Štuthofą siųstų siuntinių sąrašė taip pat trūksta 3 puslapių – rankraščių originalų, kurie yra *BLKMČ BS* ir kuriuose surašyti tokie siuntiniai: 42–53 (1 puslapis); 54–62 (1 puslapis); 82–93 (1 puslapis). Patikrinus *BLKMČ BS*, kopijos atitinka *LLTIB RS* saugomus originalius siuntinių sąrašo rankraščio puslapius. Nuosekliai, vieną po kitos, sudėję ir *BLKMČ BS*, ir *LLTIB RS* saugomo siuntinių sąrašo dalis, galėtume atkurti ir vieną pilną siuntinių sąrašą. Matyt, *LLTIB RS* saugoma šio siuntinių sąrašo dalis atsirado daug vėliau, nei parašyta Samulionio monografija *Balys Sruoga* (Vilnius: Vaga, 1986) ir kiti, su Sruogos biografija susiję tekstai, nes juose, kalbant apie Štuthofo laikotarpį ir Sruogos gaunamus siuntinius, toks sąrašas neminėtas. Apie šį sąrašą žinių taip pat nėra ir Sruogaitės knygoje *Atminties archeologija* (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012). Straipsnio autorės įsitikinimu, šis originalus siuntinių sąrašas turėtų būti paskelbtas viename Sruogos *Raštų* laiškų (iš Štuthofa laikotarpio) tome kaip egzistenciškai svarbi medžiaga. Pavyko išsiaiškinti, kad sąrašą siuntinių, siųstų į Štuthofą, į *LLTIB RS* 1996 m. kartu su kita medžiaga perdavė Samulionio brolis Gediminas Samulionis; žr. Bibliotekos rankraščių inventoriaus knyga, Nr. 17, p. 551–552. Galima tik spėlioti, kodėl Samulionis šios medžiagos niekur nepublikavo anksčiau, apie ją neužsiminė, turbūt planavo ją publikuoti Sruogos *Raštuose*, o pristatyti, detaliau aprašyti – savo rengiamoje studijoje „Nuo Štuthofa iki *Dievų miško*“.

pavardės: „Rimka“ [Albinas], „Maciūnas“ [Vincas]; nuorodos, kas perdavė siųsti arba iš kur gauta: „Kun. Tulaba“, „iš Tėvo“, „iš Krutulių“, „iš Bertaišaus“, „iš Maciūno“, „iš Marytės“, „iš Rimkos“, „iš Adomėno“, „iš Ilčiuono“, „Dalės“, „Borutos“, „Starkaus Akmenėje“;

5) Pastabos: vietų, iš kur siųsta, pažymos („iš Vilniaus“, „iš Kauno“, „iš Vieکشnių“, „Bugiai“, „Vieکشniai“); siuntinio svoris (1, 2, 3, 5, 9, 12 klg.); ar siuntinys pasiekė lagerį, kur toliau buvo nukreiptas („gavo“, „gavo tikrai“, „gautas“ [pabraukta Sruogienės, – N. M.], „tikrai gautas“, „gautas tikrai“, „gautas!“, „gautas?“, „buvo gražintas“, „?“); koks siuntinio tipas („Registruotas“); kokia siuntinio išvaizda („apsiūtas“); ar siuntinys ir jo turinys nepažeisti („atidarytas“, „išvogta“); kokia proga siųstas („Velykos“, „Atvelykis“, „Šv. Jono“, „Šv. J.“); priedai („Laiško nebuvo“).

Išvardytose grafose išdėstoma tokia informacija:

1. Mėlyni marškiniai, trumpos kelnės, lašiniai, dešra, svogūnai, duona, rankšluostis, papirosai | 1943 V | V. S | 2 klg. | gavo; [...]
4. | Medus, tirpyti lašiniukai, kumpis, kava, duona, papirosai, degtukai, balti sausainiai | VI | [V. S.] | gavo tikrai; [...]
7. | Dešra, marmeladas, kava [pabraukta Sruogienės, – N. M.], duona, cukrus, sviestas, papirosai, marškiniai. | VI-28 | [V. S.] | [2 klg.]; [...]
9. | Sprandinės $\frac{1}{2}$ kl., cukraus $\frac{1}{4}$ k. duonos $\frac{1}{2}$ klg.₁₇, sūrio $\frac{1}{4}$ klg. papirosų 5 dėž. | VII-5 | [V. S.] | [2 klg.]; [...]
14. | Pyragaitis, duona, lašiniai | VIII-4 | 1 [klg.] | (iš Kauno) registr. | gražintas [visa eilutė išbraukta mėlynu pieštuku, – N. M.];
15. | Lašinukai $\frac{1}{4}$ klg., dešra $\frac{1}{4}$ obuolys, cukraus $\frac{1}{4}$ klg.₁₇ papirosai, degtukai, muilas | VIII-5 | Dalės | 1 [klg.] | tikrai gautas; [...]
18. | Špekuchenas | VIII-11 | V. S. | 1 [klg.] | ?; [...]
21. | Duona, lašiniai, saldainiai₁₇ papirosai | [VIII-20 | Dalės | 1 [klg.] | [iš Vieکشnių]; [...]
24. | Rimkos siuntinys (taboka, obuoliai) | VIII-28? | Rimka | gautas; [...]
28. | 7 dėž. papirosų, $\frac{1}{2}$ sūrio, gabaliukas lašinių, 100 gr. cukraus, truputis kavos, ligninas. | IX-18 | V. S. | 1 [klg.] | ?; [...]
30. | Obuoliai iš Krutulių | $\frac{1}{24}$ | D. S. | 5 kl. 400 gr. | gautas 11-X; [...]
35. | Lašinių $\frac{1}{2}$ klg., muilas, 4 svogūnai, 300 gr. tabokos, kojinės ilgos vilnonės, mano pirštinės, $\frac{1}{2}$ bulקותės. | X-8 | 2 [klg.] | V. S. | gautas ?; [...]
43. | Siuntinys iš Tėvo: kojinės, pirštinės, kumpio gabalas | $\frac{1}{18}$ | Bugiai | 2 klg. | gautas!; [...]
44. | iš Marytės | spiritas, lašinukai | gautas; [...]
48. | $\frac{1}{2}$ klg. anties skvarkų₁₇ Kun. Tulaba – obuoliai [...]
53. | Duonos $1\frac{1}{4}$, sviesto $\frac{1}{4}$; 4 dėž. papirosų, $\frac{1}{4}$ lit. kmyninės, $\frac{1}{2}$ sūrio, 4 svogūnai, rankšluostis lininis su raid. V. S.₁₇ $\frac{1}{2}$ sūrio su kmynais | $\frac{1}{17}$ | 3 [klg.] | gautas;

54. | Pyragaitis su aguonomis $\frac{1}{2}$ klg._l Lašinių $\frac{1}{2}$ klg., tabokos blėkinėje dėžutėje iš Borutos | 1 [klg.] | $\frac{X}{19}$ | V. S. | 478 | gautas;
55. | Ragaišiukas ir dėžutė tabokos iš Borutos | 1 [klg.] | $\frac{X}{20}$ | VS; [...]
64. | 2 klg. duonos, $\frac{1}{4}$ kl. dešros, $\frac{1}{4}$ klg. lašinių, 4 dėž. papirosų_l taboka iš Borutos, kava, svogūnai, 8 obuoliai, degtinė | XII-13 | V. S | 6 klg._l | gautas I/27. (obuoliai supuvo ir sugadino duoną)_l
- 75 [1943] (7) [1944] | 250 gr. lašinių_l, 6 dėž. papirosų_l, 3 sąsiuv. papirosinio popieriaus, 50 lapų popieriaus, 4 bloknotai_l rašalo park. buteliukas, 250 gr. meduolio, tabokos [neįrašyta kiek, – N. M.] gr. 2 klg. duonos_l degtinės alaus butely, 2 obuoliai mūšų, kavos 2 stalčiuku | 7 kl. | I-31 | D. S. | gautas tikrai; [...]
- 77 (9) Tirpytų lašinių_l su svogūnais 300 gr._l 1 obuolys (paskutinis iš mūšų sodo)_l kavos 1 dozė, 1 gab. buljono, Buteliukas su degtine (nuo „Roche“)_l 300 gr. pyragaičio, 200 gr. cukraus, papirosų 6 dėžutės, Doros tabokos 50 gr., geltonas puodelis su juodų serbentų konfitūzais, 100 gr. dešros | apsiūtas | 2 kl. | $\frac{II}{7}$ | V. S | gautas tikrai;
- 78 (10) | Sviesto 250 gr., duonos 1500_l 4 cigrai iš Maciūno, 2 sąsiuvinėliai papir. popieriaus | 2 kl | $\frac{II}{10}$ | V. S | gautas; [...]
- 87 (19) | $\frac{1}{2}$ [?] anties skvarkų, 1 stikl. marmelado raud. serbentų, 5 kiaušiniai, 4 dėž. papirosų, dėžutė medaunin._l fotografijos. | $\frac{III}{15}$ | 1,250 [klg.] | V. S | [?] | gautas; [...]
- 89 (21) | Polendvicos 300 g., sviesto 250 gr., kmyninės 200 gr., kavos, papiros. | $\frac{III}{15}$ | 2 kl. | V. S. | Šv. Jono; [...]
- 93 (25) | ~~Lašinių iš Ilčiūno 600 gr., tabokus_l iš jo sauja, 2 dėž. papirosų, 2 sąs., papir. pop., dėžutė bruknių_l~~ Dalės laiškas, laikraštis IV-2 [Kas išbraukta, išvogta! – V. S.] | $\frac{IV}{3}$ | 1, 250 | V. S. | Feld[?] | Be numerio | gauta.¹⁵

Toks siuntinių sąrašas iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti tik elementari, paprasta buitės realija. Siuntinių registro duomenys, detalės atspindi vyro ir žmonos rūpestį vienas kitu. Sruoga, gavęs iš Lietuvos siuntinį, gerai žinojo, kad jam siunčiamos paskutinės atsargos: „Tu jau esi man atsiuntusi visus paketus, dėžutes, maišiukus ir kt. – daugiau tu pati nieko neturi“¹⁶. Neatsitiktinai siuntinių sąrašė kruopščiai išskaičiuojama, kokie daiktai, maisto produktai ir kokiomis dalimis, iš kur gauti (daug pasako detalės: „1 obuolys (paskutinis iš mūšų sodo)“, „ $\frac{1}{2}$ bulkutės“, „kavos 1 dozė“, „1 gab. buljono“, „tabokos sauja“, „lašinių maž. gab.“, „keli gab. cukraus“). Siuntiniai stiprino ne tik kūną. Sielą nuskaidrindavo ir pakylėdavo subti-

¹⁵ Vanda Sruogienė, „Sąrašas siuntinių, siųstų į Stutthofą“, rinkinys „Koncentracijos stovykla Stutthof (1939–1945)“, in: *BLKMČ BS*.

¹⁶ Balio Sruogos laiškas Vandai Sruogienei, 1943-12-12, in: Balys Sruoga, *Laiškai iš koncentracijos lagerio Stutthof prie Dancigo žmonai ir dukrai*, (iš vokiečių kalbos vertė ir rašė paaiškinimus Vanda Daugirdaitė-Sruogienė 1969 m. rudenį), mašinraštis, in: *LLTIB RS*, f. 115–421.

26	Tripjū lėšimukai 500 gr. 2 rogiūnai 2 det. papirus, tabaka Polendi ca 500 kg.		gautas
27	Tripjū lėšimukai 500 gr. 2 det. pa- pirus, tabaka (gou), Cukurau 200 gr.		gautas
28	Duonos Mail. kumpis 1/2 kg. kavalitės pyragaitės, saldainių ir berlesėnų tapatė kumėnų, or. mągėnų aus 500 gr. cukraus 250 gr. daug rogiūnai, dešios, tabakas	400 V.S. Vilgas	gautas
29	Duonos 1/2 lt. saldainių, pyragai- čių, or. mągėnų, lėšimukai kumpis 500 gr. dešios 400 gr.	4 V.S. Molėgas	gautas
30	Soivės 450 gr. lėšimukai 250 gr. pelenėcos 400 gr. kavalitės kumėnų, dešios, tabakas ir vėdintus papirus, 3 det. 2 blokėnėnai Kandėn, sviestis	2000 V.S. Sijonas	gautas
Pūmkinys ir duona Saut. Paq.			
31	Windjacke, krovatas, 150 gr. knygėnės saldėios.	1.800 V.S. Sijonas	gautas
32	Duonos nepalėnės 1 kg	1 kg V.S. Feldp. A.	gautas
33	Pyragaitės karalėšės, cukrus 300 gr. edėšimukai 250 gr. dešios 100 gr. arabos 6 kavalitės, vėdinti nuo egrasos	1.300 V.S.	gautas
34	Pyragaitės karalėšės ir juod. zėbėntas 2) Soivės 400 gr. 3) tabonos 50 gr. (kavalitės) 4) 2 pane. papirus vėdinti	Dalėn	gautas
35	Duonos 1 kg, lėšimukai 500 gr. pelenėcos 400 gr. dešios 250 gr. cukraus 250 gr. pyragaitių de- šios, 1 det. papirus, 10 akme- nėnų, zaigėlėnai, kavos, gėra tabaka, čėnėkas, popėrėnės filosofėnės, sviestis	3 kg V.S. Feldp. 8/1	gautas
36	Tripjū lėšimukai 250 gr. tabaka 2 det. 2 50 gr. papirusėnės papirus 100 gr. duona karos vėdėlogas, manėkėdo	V.S. Feldp. 10/1	gautas

Vandos Sruogienės ranka pildyto siuntinių sąrašo, siųstų į Štuthofą, fragmentai, 1943–1944. BLKMC, Balio Sruogos fondas

37	Duonos 1/4 hl., sviesto 500 gr., lašinių 400 gr., kavos 200 gr., arbata, kava, cukraus 250 gr., medaus 50 gr., driuputis medoro, 500 kites popierius (100 št.)	3800	16	Sr. J.	V. S.	gautas
38	Lašiniai 500 gr., likeris 100 gr., kavos ir kava nojinių	300 gr.	19	Fel'dat	V. S.	gautas (likeri parengtas)
39.	Duonos 1900 gr., sviestas, dešros, lašiniai 500 gr., mielis 250 gr., kava, daug popierius (dariai ma- noje ir Mykolaičiui), medaus 600 kites	1 kg.	24	Sr. J.	V. S.	gautas
40.	Medaminiai 450 gr., kava, arbata, papirusai, cukraus 250 gr.	1 kg.	24	Fel'dat	V. S.	gautas
41.	Lašiniai 1 kg., medaminiai, kava	1 kg.	26	Fel'dat	V. S.	gautas
42	Lašiniai 1/2 kg., medaminiai, cukraus, papirusai, visa gėlių, dešerė polderius ir Mykolaičius	3250	24	Sr. J.	V. S.	gautas
43	Kumpio 500 gr., šveica su mėsa 1 kg. lašiniai 150 gr., cukraus 500 gr., mielis 1 kg., špinai 3/4 kg., kumpis 1/2 kg., dešros ir Mykolaičius 300 gr., kava 1/4 kg., papirusai ir Maceli, trauk- arbata, kava, duonos apė 1 kg. Maggi 2 tabl., Zupa Knora	11 kg.	30	Sr. J.	V. S.	gautas
44.	Lašiniai, 500 gr. sviesto 500 gr., lašiniai, 200 gr. dešros ir špinat, cukraus 200 gr., 4 dės. papirusai, 10 kubiniu pakuotėms, kava	2 kg.	3/11	Sr. J.	V. S.	gautas
45	Duonos 1800 gr., cukraus 200 gr., lašiniai 500 gr., kava, 4 dės. papirusai, dešros 200 gr., žiemo buteliukai (antelis)	3750	4	Sr. J.	V. S.	gautas
46	1/2 kg. lašiniai, dešros, kava, arba- ta, cukraus gabalėliukai, ancin- kumpiai, duonos duonos (?)	4	9/11	Sr. J.	V. S. (šimelis amitė)	gautas
47	15 Marjės (špinatų lašiniai)					gautas
48	Lašiniai		10/11	Šveica	Lašni	
49	Lašiniai		13/11	"	Lašni	

Vandos Sruogienės ranka pildyto siuntinių sąrašo, siųstų į Štuthofą, fragmentai, 1943–1944. BLKMC, Balio Sruogos fondas

lios smulkmenos – žmonos ir dukters fotografijos, Dalios ranka brūkšteltos kelios eilutės ar lininis rankšluostis su raidėmis „V. S.“ Siuntinių ruošimo metu, susitelkus mintims, du atskirti vieniši žmonės susitikdavo, daiktuose išlikdavo „mylinčių rankų“ prisilietimai.

Galima taip pat pamatyti, kaip atrodo išlikę į lagerį Jono Kardelio žmonos siųsto siuntinio (1944-11-24), pašto kvitų (1944-07-12) originalai.

Tame pačiame segtuve rastas nubraižytas originalus žemėlapis „Evakuacijos iš KZ Golgota (1945)“ fragmentas, vizualiai raudonu pieštuku pažymint Sruogos kelią į Lietuvą. Šį žemėlapi, matyt, reikėtų sieti su kun. Stasio Ylos pranešimu „Evakuacijos Golgota“¹⁷, kuris buvo perskaitytas Detmolde 1945 m., gruodžio mėn. Matyt, Yla Sruogienei paliko parengto pranešimo mašinarštį originalą (jį Sruogienė nusiuntė Samulionui, o sau pasiliko kopiją). Žemėlapis apačioje, kairiajame krašte, mėlynu rašalu, spėtina, Sruogienės ranka trumpai paaiškintos žemėlapis pažymos. Įdomu, kad šios vietos pirma buvo pasibrauktos iš Ylos gautame pranešime:

1945. I. 25 iš Stutthofo

, / , / – 28 Zukau

, / II – 5 Gans

, / II – 16 , /

, / III – 9 išėjo iš Gans

, / III – 10 lieka Lanz

Iš Lanz karišku sunkvežimiu į Torunę, o po 5 savaičių lėktuvu į Vilnių

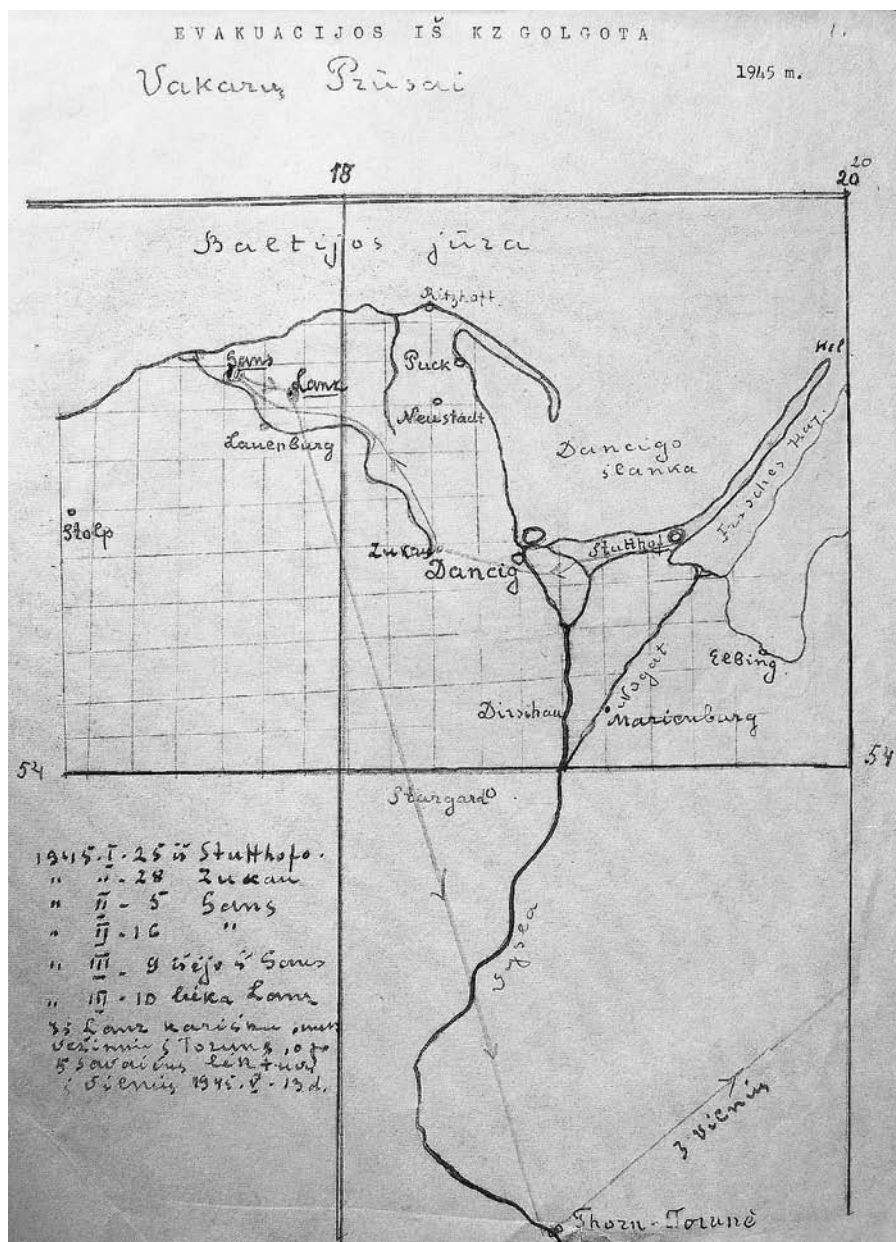
1945. V. 13 d.¹⁸

Išlikęs originalus Štuthofe kalintų asmenų sąrašas. Jis pradėtas sudarinėti po to, kai vokiečiai suėmė ir iš Lietuvos ištrėmė asmenis, kurie neva „vadovavo lietuvių rezistenciniam sąjūdžiui, ypačiai kurstė prieš Reicho komisaro paskelbtą lietuvių tautos mobilizaciją“¹⁹. Asmenys iš Vilniaus, Marijampolės, Šiaulių pradėti registruoti spausdinimo mašinėle. Vėliau sąrašas pildytas paprastu pieštuku, pridėdant Kaune suimtųjų pavardes.

¹⁷ Stasys Yla, „Evakuacijos Golgota“, [mašinarštis, kopija; prierašas pirmojo lapo viršuje Sruogienės ranka mėlynu rašalu: „Originalas pas Samul[ionij]“, 1945-12-[?], in: *BLKMČ BS*.

¹⁸ „Evakuacijos iš KZ Golgota (1945)“, dokumentų segtuvas *Stutthof*, in: *BLKMČ BS*. Prie žemėlapis nepalikta pastabų, paaiškinimų, kas ir kodėl nubraižyti jį paskatino.

¹⁹ Lietuvos Gestapo viršininko Jaegerio pasirašytas kaltinimas, rastas kiekvieno iš 46 Lietuvos įkaltų bylose, [mašinarštis, kopija, šalia pateiktas ir vertimas iš vokiečių kalbos į lietuvių kalbą], in: *BLKMČ BS*. Sruogienė pabrėžė, kad šio dokumento „tekstą kaliniai pamatė tikrai išeidami iš lagerio ir išmoko atmintinai“, paskui pridėjo, kad tai „istorinio originalo kopija, padaryta viena iš Stutthofo per evakuaciją“ (*Ibid.*).

Evakuacijos iš Štutthofo koncentracijos stovyklos (1945) žemėlapis fragmentas. BLKMC, Balio Sruogos fondas

Rank	Name	Location	Notes
1.	Balys Vincas	Vilnius	✓1
2.	Klėnas Petras	Marijampolė	
3.	Burokas Petras	Vilnius	✓2
4.	Butkus Vladas	"	✓3
5.	Finčerkis Jonas	"	✓4
6.	Darginavičius	"	✓5
7.	Darginavičius Vladas	Vilnius	✓6
8.	Sruoga Balys	"	✓7
9.	Jarucevičius	Marijampolė	
10.	Jurgaitis Vladas	Vilnius	✓8
11.	Kentriškas Aleksandras	Vilnius	✓9
12.	Keršė Petras	"	✓10
13.	Kiskis Petras	"	✓11
14.	Lipniūna Alfonsas	"	✓12
15.	Liudžius Antanas	"	✓13
16.	Mackonis Repelas	"	✓14
17.	Malinauskis Jonas	"	✓15
18.	Masiulis	Marijampolė	
19.	Masiulis Petras	Vilnius	✓16
20.	Moreika Jonas	Šiauliai	✓17
21.	Paškauskis	Marijampolė	✓18
22.	Rakonas Kazys	Vilnius	✓19
23.	Rimaseuskas Jonas	Kaunas	✓20
24.	Seigas	Vilnius	
25.	Šernas Jonas	"	✓21
26.	Šušinskas Vytautas	"	
27.	Šušinskas Albinas	"	
28.	Valentis Juozas	Marijampolė	
29.	Valiukevičius Jurgis	Vilnius	✓22
30.	Zemskis Jurgis	Šlečiūnai	

Name	Notes
Maciejowski Kazys	25
Maciejowski Kazys	26
Maciejowski Kazys	27
Maciejowski Kazys	28
Katkauskas Jonas	29
Bondarikas Jūras	30
Yla Stany	31
Melkus Vytautas	32
Plomienius Vytautas	33
Kondušius Kazys	34
Pečiūnas Mykolas	35
Rupšėnas Kazys	36
Germanaitis Kazys	37
Narakas	38
...	
Bauba Kazys (more)	
...	
Janušis	is II kabinete
Kulys X	Kašy
Stany X	
Stany X	
Stany X	
Stany X	
Stany X	
Stany X	
Urbanavičius	Stany
Blanas Kazys	Stany
Kučina Simas	Stany
Duloga Petras	Stany
Duloga Stany	Stany
Stany	Stany

Yla Stany

24 (atrodė kaip 24)

24 (atrodė kaip 24)

Pildomas sąrašas lietuvių inteligentų, kuriuos hitlerininkai suėmė 1943 m. kovo 16–17 d. Vilniuje, Kaune, Marijampolėje, 1943. BLKMČ, Balio Sruogos fondas

Paraštėse prie pavardžių rašytos pastabos (dėlioti pliusiukai, klaustukai, pažymos: „yra“, „negauna“, „išleistas“, „mirė“, „atskirtas kitur“, „grįžo“), kai kurios pavardės išbrauktos mėlynu rašalu, paprastu pieštuku²⁰. Sruogienė apie šio sąrašo sudarinėjimą rašė:

Kai grupė inteligentų buvo suimta 1943. 16–17 kovo dienomis Vilniuje ir Kaune, niekas iš šeimų nežinojo, kas iš jų buvo vokiečių kalinami drauge Stutthofe. Kartu su Savitarpinės Pagalbos darbuotojais, Marija Nemeikšaitė, prof. Končium ir kitais teko klausinėti, sudarinėti, kaip vėliau paaiškėjo, Stutthofe kalinamų asmenų sąrašus. [...] vienas toks, ilgai papildomas ir išlaikytas atminimui kartu pažymint iš gautų žinių, kas iš tų kalinių negauna siuntinių – jie būdavo jiems parūpinami pavienių asmenų aukomis. Ypač dosnumu pasižymėjo gen. Plechavičiaus motina, gera Žemaitijos ūkininkė.²¹

Šalia yra lapas, kuris „buvo naudotas Vokietijoje 1945 m. ieškant žinių apie stutthofiečių likimus“²². Prie spausdinimo mašinėle surinktų asmenų pavardžių – prierašai mėlynu rašalu, kokių artimų giminaičių buvę Štutthofe kaliniai turi, kur jie gyvena, raudonu pieštuku išbraukti asmenys, atsidūrę Kopenhagoje²³.

Svarbiausias atradimas – Sruogos jaunystės laišakai Sruogienei, jos pačios ir parengti. Sruogienė paliko autentišką liudijimą, kaip laišakai iš Lietuvos pateko į Ameriką, koks buvo jų rengimo tikslas, procesas, kam reikėjo papildomų paaiškinimų, patikslinimų:

Kol gyvenom Kaune, Balio laiškus rūpestingai saugojau. Kai 1940 m. rudenio kraustėmės į Vilnių, daugumą daiktų su savim pasiėmėm, nedaug tepalikę Kauno namuke. Kilo klausimas – kas daryti su Balio laiškais? Kažkoks vidujinis imperatyvus jausmas man pakuždėjo – neimti jų į Vilnių, o gal Kaune bus saugiau... Pasiūliau Baliui palikti tą pundelį antro aukšto, Dalios kambario spintoj, aukštai lentynoj. Balys sutiko, nors turėjau jausmą, kad jam skaudu, lyg aš tų jo laiškų nebranginu...

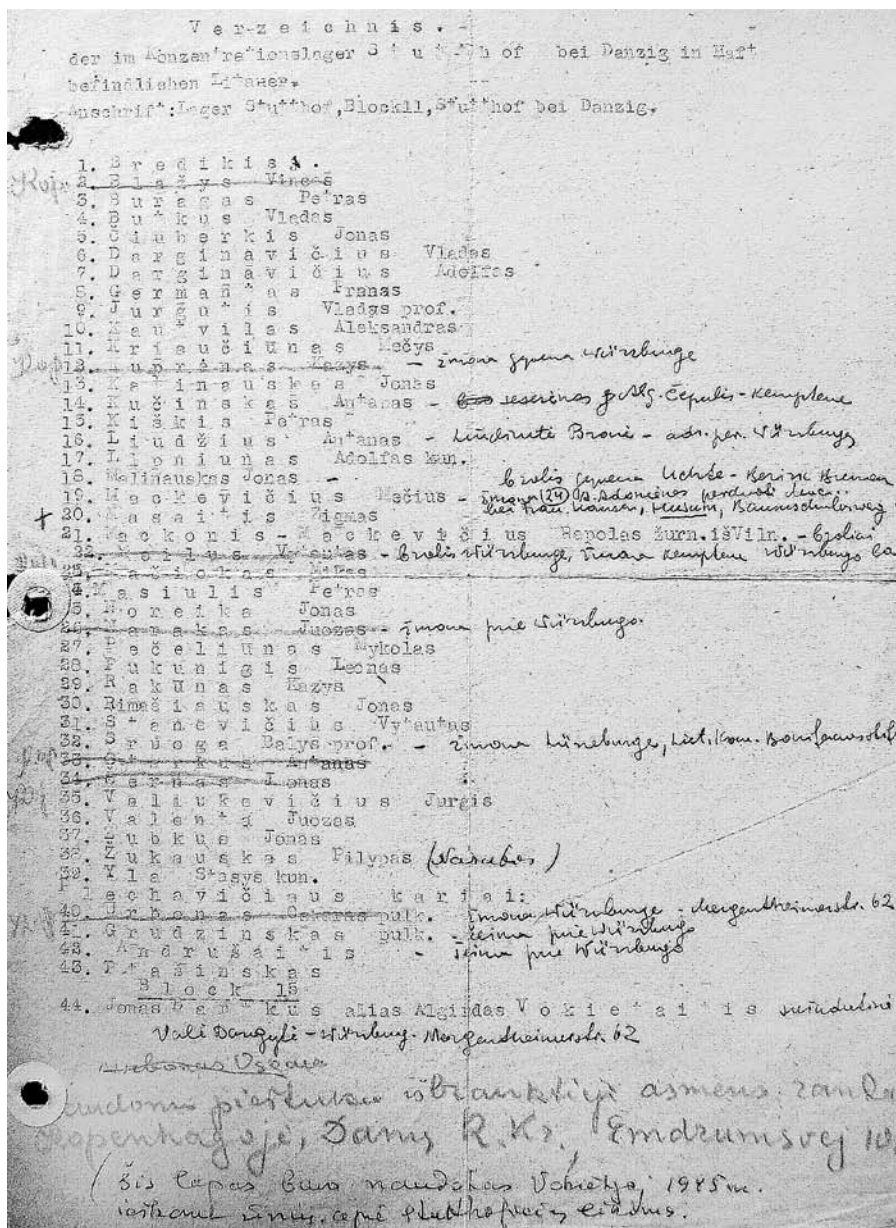
Kauno namuke apsigyveno Juozas Pronskus ir dr. Didžys su šeimomis. Jie mūsų daiktų nelietė. Bet karo audra juos nubloškė į Vakarus, namukas liko nenukentėjęs, jame apsigyveno svetimi, mums nepažįstami žmonės: paskutinė Balio šeimninė Peseckienė, kažkokių mokytojų šeima, atsikraustė iš savo ūkio Suvalkijoje išvaryta mano žento, Gedimino Bylaičio, motina su dukra Danute ir jos vyru, vėliau įsiprašė grįžęs iš Sibiro Balio brolio Aniolo sūnus Vytautas Sruoga su žmona ir dukra...

²⁰ LLTIB RS galima susipažinti tik su šio dokumento kopija.

²¹ Vanda Sruogienė, Pastaba, dokumentų segtuvas *Stutthof*, in: BLKMČ BS.

²² *Ibid.*

²³ *Ibid.*

Pildomas sąrašas, siekiant išsiaiškinti Štutthofo kalinių likimus po lagerio evakuacijos, 1945. BLKMČ, Balio Sruogos fondas

Vis sielojaisi, kam tuos brangius laiškus ten palikau... Ir štai, kai po Stalino mirties 1953 m. užsimezgė susirašinėjimas su Lietuva, vieną gražią dieną gaunu iš Vytauto Sruogos laišką ir prie jo keletą tų Balio laiškų fotostatinių nuotraukų su paaiškinimu, kad jis visą paketą radęs spintos lentynoj, laiškų originalus atidavęs Rankraščių skyriui, bet prieš tai padaręs jų fotostatines kopijas. Neuzilgo sekė kiti laišškai su nuotraukomis iš šeimos albomo ir vėl tų laiškų fotokopijomis. Lapeliai sumaišyti, dažnai labai neaiškiai perfotografuoti – daug vargo turėjau juos rūšiuodama, suderindama, datuodama, nes jų dauguma buvo nedatuoti. Liko daug neaiškumų, lapelių be pradžios ir galo laiško, matyt, ne visi buvo nufotografuoti. [...] ²⁴ Laiminga esu, kad Lietuvoje originalai ²⁵ yra apsaugoti, bet jie sunkiai įskaitomi, neprieinami literatūros istorikams išsvijoję, net šeimai. Todėl nutariau juos perrašyti, papildyt savo paaiškinimais – gal kada po mano mirties nors dukra, anūkai, susipažins su meilės istorija, kurios laiškuose atsispindi tikras Balys Sruoga, toks, koks jis buvo šeimoj, su pačiais artimiausiais. ²⁶

Sruogienė, žiūrėdama į atsiųstas išmaišytas laiškų fotonuotraukas, išsišifravo ir spausdinimo mašinėle perrašė laiškų tekstus – pabandė atkurti laiškų seką, vidines sąsajas. Sruogienės atliktas darbas svarbus dėl laiškų lydinių autentiškų ir unikalių komentarų bei pastabų. Pastarieji, panašiai kaip ir iš vokiečių kalbos išversti ir pakomentuoti Štuthofio laišškai ²⁷, paaiškina daugelį detalių, užuominų, faktų, kuriuos jaunesnės kartos tekstologams, rengiantiems Sruogos *Raštus*, vien savo pajėgomis jau sunku komentuoti. Reikia prisiminti, kad Sruogos kūrybos tyrinėtojas Samulionis taip pat daug konsultavosi su Sruogiene ir Sruogaite. Šių unikalių konsultacijų liudytojai – Sruogienės išsaugoti Samulionio laišškai ²⁸. Laiške, adresuotame literatūrologui profesoriui Vincui Maciūnui, Sruogienė taip apibūdino Sruogos jaunystės laiškus:

Dėl visų laiškų nuo 1919 iki 1939, – kuriuos turiu iš vyro perrašytus iš labai neaiškių fotostatinių nuotraukų ir dažnai be datų, labai norėčiau, kad jie atsirastų

²⁴ Toliau dėl etinių sumetimų praleidžiami keli tendencingi sakiniai apie Juozapą Sruogą ir Vytautą Sruogą.

²⁵ Balio Sruogos laišškai Vandai Daugirdaitei-Sruogienei, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 457–695.

²⁶ Vanda Sruogienė, „Keli paaiškinimo žodžiai“, [pasirašytas mašinarštis], in: *BLKMČ BS*.

²⁷ Balys Sruoga, *Laiškai iš koncentracijos lagerio Stutthof prie Dancigo žmonai ir dukrai*, b. 421.

²⁸ Algio Samulionio laiškų Vandai Sruogienei, Daliai Sruogaitei rankraščiai, in: *BLKMČ BS*. Lietuvoje yra tik laiškų juodraščių variantai, dalis rankraščių kopijų. Straipsnio autorė dėkoja redaktorei Donatai Linčiuvienei, paskatinusiai ir padrašinusiai paskambinti Daliai Sruogaitei.

geroj apsaugoj. Juos ištiesai paskaičius susidaro retas pasaulinėj literatūroj romanas laiškais, nors ir vieno asmens rašytų. Iš jų iškyla Sruoga toks visai kitoks, negu apie jį eina fama – šeimos žmogus, atviras, nuoširdus, su besikeičiančiomis nuotaikomis, bet visad giliai jautrus saviems... Neužilgo turėsiu progos nemokamai padaryti dar vieną nuorašą ir – gal pasiryšiu Jums atsiųsti.²⁹

LLTIB RS saugomame Maciūno fonde šie Sruogienės parengti laišakai nerasti³⁰.

Intriguoja gyvoji *Dievų miško* recepcija, išryškinti iš autentiškų laiškų, kuriuos Sruogienei, Lietuvoje išleidus kūrinių, rašė draugai ir pažįstami. 1957 m. pasirodęs, o po metų išverstas į rusų kalbą *Dievų miškas* buvo „tuojau pilna to žodžio prasme „išgrobstyta“³¹; „deja, ne visi [žmonės] gali jį [kūrinių] turėti, nes jis ištvarestomas neapsakomai greitai“³². Šiuos pastebėjimus atitinka reali situacija, apie kurią kalbėta egzode, *Terra* leidyklai rengiantis perspausdinti kūrinių: „Balio Sruogos atsiminimai „Dievų Miškas“, išleisti dabar Lietuvoje Balio Sruogos Raštų penktuoju tomu, susilaukė tokio pasisekimo, kad visa 10.000 tiražo laida per kelis mėnesius išpirkta iki paskutinio egzempliorio“³³.

Sukrečia dramatiška, autentiškais istoriniais dokumentais paliudyta *Dievų miško* vertimo į anglų kalbą istorija. 1957 m. Čikagoje perleidus *Dievų mišką* lietuviškai, Sruogienė rūpinosi kūrinių vertimu. Ilgai, beveik 17 metų, truko vertėjų, autoritetingų užsienio kūrėjų, galinčių parašyti pratarbę, palydinčią kūrinių, paieškos, susirašinėjimas su garsesnių ir mažiau garsių Niujorko leidyklų, agentūrų, fondų atstovais³⁴. Prašymai Čikagoje išleistą kūrinių pažymėti autorinės teisės ženklų liko be rezultato. Sruogienės žodžiais, „I mano prašymą suteikt copyright „Dievų Miškui“ atsakyta neigiamai ir knyga man gražinta“³⁵.

²⁹ Vandos Sruogienės laiškas Vincui Maciūnui, 1970-01-24, in: *LLTIB RS*, f. 115–423.

³⁰ Straipsnio autorė šiuo metu rengia šio laiškų korpuso (nuo 1919 iki 1939 m.) publikaciją.

³¹ Algio Zaskėvičiaus laiškas Vandai Sruogienei, 1962-05-09, in: *BLKMČ BS. Dievų miškas*, 1958 m. išverstas į rusų kalbą, buvo išleistas 75 000 egzempliorių tiražu.

³² Elenos Rimkaitės laiškas Vandai Sruogienei, 1963-10-03, in: *BLKMČ BS*.

³³ Žinutė apie *Dievų mišką*, in: *Naujienos*, 1957-10-26, Nr. 253, in: *BLKMČ BS*.

³⁴ Sruogienė, Aušrinė Byla kreipėsi į: *The Ford Foundation; Macmillan Publishing; Modern Poetry in Translation; National Council of the Young Men's Christian Associations of the United States of America; William Morris Agency; Simon Wiesenthal Center* ir kt.

³⁵ Vanda Sruogienė, Paaiškinimas, in: Vašingtono bibliotekos (*Library of Washington*) laiškas Vandai Sruogienei, 1957-12-15, in: *BLKMČ BS*.

Antanas Rūkas, kurio patarimų, susijusių su *Dievų miško* vertimu į anglų kalbą, prašė Sruogienė, rašė: „Man rodos, kad dėl vertimo reikia mėginti kiekvieną, kuris sutiktų šio darbo imtis ir sugebėtų [...]“³⁶. Vis dėlto išėivijoje neatsirado nė vieno žmogaus – nei lietuvio, nei užsieniečio, – kurie Sruogienei būtų padėję įgyvendinti Sruogos svajonę – „„Dievų mišką“ [...] duoti spaudai ir versti į anglų kalbą [...]“³⁷. Į Sruogienės prašymą padėti išversti kūrinių neigiamai atsakė Laura Karužaitė-Šlapelienė³⁸, Algirdas Landsbergis³⁹, Nadas Rastenis⁴⁰, Ona Panfily⁴¹. Visi Sruogienės nusižiūrėti potencialūs kūrinių vertėjai dėkojo už pasiūlymą, bet jo nepriėmė dėl įvairiausių priežasčių, ypač laiko ir talento stokos. Vaidievtis Mantautas, tuo metu rašęs disertaciją, paprašytas versti kūrinių darbą vilkino⁴². Duoto žodžio nesilaikymas, vertimo atidėliojimas kainavo daug – prarastas leidyklos *Holt, Rinehart and Winston* susidomėjimas kūriniu. Leidyklos atstovai, iš rekomendacijų sužinoję, kad toks kūrinys verčiamas, kreipėsi į Mantautą, prašydami pateikti išverstas atskiras kūrinių dalis⁴³. Mantautas, žadėjęs kūrinių išversti iki 1968 m., įtikinėjo Sruogienę, kad „Tai nėra neįvykdoma svajonė“⁴⁴. Deja, vertimas laikytas tik antraeilium darbu, kuriam vis pritrūkdavo laiko. Kaip rašo Sruogienė, „Vesta ilgas susirašinėjimas iki 1971 m., bet V. Mantautas „Dievų mišką“ neišvertė“⁴⁵. Tad „Parašiau Vaiduliui laišką, dėkodama už atsiųstus atsiminimus ir atpalaiduodama nuo susitarimo, nuo įsipareigojimo išversti „Dievų mišką“. Per ilgai reikalas nusidelsė, atrodo, kad jis neįveiks ir per 10 metų“⁴⁶. Mantautas reagavo taip: „Esu dė-

³⁶ Antano Rūko laiškas Vandai Sruogienei, 1958-02-[?], in: *BLKMČ BS*.

³⁷ Jūratės Staneikienės laiškas Vandai Sruogienei, 1947-07-10, in: *BLKMČ BS*.

³⁸ Lauros Karužaitės-Šlapelienės laiškas Vandai Sruogienei, 1959-07-16, in: *BLKMČ BS*.

³⁹ Algirdo Landsbergio laiškas Vandai Sruogienei, 1958-09-04, in: *BLKMČ BS*.

⁴⁰ Vanda Sruogienė, Pastaba, 1960-01-25, in: *BLKMČ BS*.

⁴¹ Onos Panfily laiškas Vandai Sruogienei, 1963-04-19, in: *BLKMČ BS*.

⁴² Vanda Sruogienė, Pastaba, 1961, sausis, in: *BLKMČ*. Pirmasis Mantauto laiškas Sruogienei, sutikus imtis kūrinių vertimo, parašytas 1961-01-24. Sruogos fonde yra daug Mantauto laiškų, rašytų Sruogienei, ypač aiškinantis, teisinantis, žadant, kad kūrinys vis tiek bus išverstas. Mantauto pažadai tęsėsi 9 metus, kol Sruogienė 1969-04-12 jo, kaip vertėjo, paslaugų atsisakė.

⁴³ Leidyklos laiškas Vaidievučiui Mantautui, [mašinarščio dalis, įterpta į Mantauto laišką Sruogienei], 1963-04-25, in: *BLKMČ BS*.

⁴⁴ Vaidievučio Mantauto laiškas Vandai Sruogienei, 1963-05-04, in: *BLKMČ BS*.

⁴⁵ Vaidievučio Mantauto laiškas Vandai Sruogienei, [priešrašas Sruogienės ranka po laišku], 1963-02-17, in: *BLKMČ BS*.

⁴⁶ Vanda Sruogienė, Pastaba, 1969-04-12, in: *BLKMČ BS*.

kingas Jums ir Daliai už atleidimą nuo pažado dėl DIEVŲ MIŠKO vertimo. Tik pats savęs neatleidau. Ką apie Sruogą galvoju ir jaučiu, žinote iš mano prisiminimų, ir kol gyvensiu, tol Pūtvis ir Sruoga mane visuomet riš, ir ką galėsiu, tą darysiu. Tik nežinau tiksliai, kada ir kaip⁴⁷. Mantautas niekada prie *Dievų miško* nebegrižo.

Sruogos anūkė Aušrinė Byla, baigusi anglų kalbos studijas, pati pradėjo versti kūrinį⁴⁸. Samulionis, sužinojęs šį faktą, reagavo labai pozityviai: „Džiaugiuos, kad Aušrinė taip nuoširdžiai dirba prie „Dievų miško“. Tikiu, kad vertimas išeis tikrai geras ir pavyks susitarti su gera leidykla“⁴⁹.

Sruogienė rinko žinias apie amerikiečių rašytoją, vertėją, Nobelio ir Pulitzerio prizų laimėtoją Pearl S. Buck, norėjo su ja susitikti⁵⁰, rašė laiškus, tikėdamasi palaikymo ir pagalbos dėl kūrinio leidimo:

Gavusios tekstą, mudvi su dukra perspausdinom čia knygą lietuviškai ir iš karto pradėjom dėti pastangas išversti ją į anglų kalbą. Pasinaudodama rašytojos Pearl Buck atsilankymu Chicagoje suėjau su ja į kontaktą ir, žinodama ją buvus didelė humanistė, prašiau pagalbos knygai išleisti. Rezultate gavau iš jos čia pridėtojo laiško kopiją.

Pradėjau ieškoti vertėjo. Bet tuo laiku nepavyko surasti rašytojo su gera literatūrine plunksna lietuvių ir anglų kalba.⁵¹

Amerikiečių rašytoja Buck į Sruogienės laišką atsakė. Ji pirmiausia pasiūlė pagalbos ieškoti per Rašytojų sąjungą Niujorke; laišką adresuoti patarė vienai šios įstaigos atstovei – Luise M. Sillcox, nurodant, kad rašoma, gavus rekomendaciją. Pabrėžė, kad kitas kelias – ieškoti leidyklų ir klausti jų atstovų, ar sudomintų Sruogos kūrinys. Buck dar rekomendavo susisiekti Niujorke su Alfredu A. Knopfu⁵². Amerikiečių rašytoja daugiau ir konkrečiau padėti negalėjo – mirė 1973 m.

⁴⁷ Vaidievučio Mantauto laiškas Vandai Sruogienei, 1971-05-25, in: *BLKMČ BS*.

⁴⁸ Balys Sruoga, *Forest of the Gods*: fragmentai iš skyrių „Dievų miškas“, „Pirmoji naktelė“, „Numirėliška dalia“, vertė Aušrinė Byla, in: *Lituanus*, 1974, t. 20 (4), in: http://www.lituanus.org/1974/74_4_01.htm, (2014-11-06).

⁴⁹ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1979-01-19, in: *BLKMČ BS*.

⁵⁰ Rašytoja Buck, pakviesta į Roosvelt universitetą Čikagoje, turėjo skaityti paskaitą. Sruogienė labai norėjo dalyvauti. Prie laikraščio iškarpos ranka juodu rašalu paliko tokią pastabą: „Bilietai P. S. Buck paskaitai kaštavo 35 dol. Aišku, negalėjau nueit, tik parašiau laišką“ („Pearl Buck to Speak Here“, in: *The Chicago American*, 1958-05-19, p. 3, in: *BLKMČ BS*).

⁵¹ Vanda Sruogienė, Pastaba, 1980-04-24, in: *BLKMČ BS*.

⁵² Pearl S. Buck laiškas Vandai Sruogienei, 1958-06-10, in: *BLKMČ BS*.

1980 m. Sruogienė, vis dar tikėdamasi, kad bus atsižvelgta į mirusios rašytojos Buck norą išleisti kūrinį, nesėkmingai bandė kreiptis į jos kūrinių leidėjus. Sruogienė manė, kad jie „pagerbs velionies norą (pažadą) ir padės mums išleisti į platųjį pasaulį taip mums brangų ir turiniu bei forma vertingą kūrinį“⁵³.

Amerikos leidyklų atstovai, tarpininkai ar šiaip privatūs asmenys, į kuriuos kreipėsi Sruogienė ir *Dievų miško* vertėja Byla, savo laiškuose dažnai atsakydavo abstrakčiai, nieko nežadėdami, prisidengdami tuščiomis mandagumo frazėmis. Pavyzdžiui, Nicholas T. Goncharoffas, sekretorius tautiniams ir pasauliniams švietimo reikalams, teigė, kad *Dievų mišką* perskaitė su dideliu susidomėjimu, jauduliu, dėkojo Sruogienei už suteiktą galimybę susipažinti su vyro parašytu kūrinium⁵⁴. Jis, pritaręs Sruogienės mintims, kad *Dievų miško* vertimas į rusų kalbą nėra gerai pavykęs ir kad reikės daug laiko ir išmanančių žmonių pagalbos jį patobulinti, nurodė leidyklas, kurios palankiau pažiūrėtų į pasiūlymą išleisti *Dievų mišką* anglų kalba (pavyzdžiui, *Doubleday Publishing Company, Scribner and Sons, University Press of Bloomington*). Paskutinioji čia paminėta leidykla, su kuria ypač skatinta susisiekti, – Indianos universiteto dalis. Laiško autoriaus nuomone, universitete būtų atlikta išsami kūrinio analizė. Goncharoffo įsitikinimu, šis kūrinys „labiau domintų žmones, norinčius nagrinėti esminius dalykus, susijusius su pastarosios kartos kančiomis“⁵⁵.

Vertėjo Walterio Knupferio, su kuriuo buvo konsultuotasi, nuomone, *Dievų miškas* – geras, vertingas kūrinys, bet neaišku, ar jis patenkins komercinius leidėjus: „jam kur kas didesnę sėkmę atneštų akademinė spauda, kurios dauguma publikuojama aukščiausio lygio visuomenės sluoksniuose. Tokie leidiniai patenka rafinuotiems skaitytojams, todėl kūrinio nereikėtų gadinti redaguojant, braukant“⁵⁶. Sruogienė raginta labiau domėtis

⁵³ Vanda Sruogienė, Pastaba, 1980-04-24, in: *BLKMČ BS*.

⁵⁴ Vandos Sruogienės laiškas Nicholasui T. Goncharoffui, [pasirašytas mašinraštis, rusų kalba], 1963-04-03, in: *BLKMČ BS*. Šiame laiške Sruogienė išsakė savo nuomonę apie rusų kalba išleistą *Dievų miško* vertimą (jis tiksliai neatspindi stiliaus subtilumų ir įvaizdžių), kartu norėjo gauti konkrečių patarimų, į kokias leidyklas kreiptis, kai kūrinys bus išverstas į anglų kalbą.

⁵⁵ Nicholaso T. Goncharoffo [*National Council of the Young Men's Christian Associations of the United States of America* atstovo] laiškas Vandai Sruogienei, [pasirašytas mašinraštis, kopija], 1963-07-19, in: *BLKMČ BS*; tokio pat mašinraščio kopiją 2010 m. į *LLTIB RS* perdavė ir Aušrinė Byla per Donatą Linčiuvienę, neaprašyta.

⁵⁶ Walterio Knupferio [*Modern Poetry in Translation* atstovo] laiškas Vandai Sruogienei, [pasirašytas mašinraštis, kopija], 1979-09-12, in: *BLKMČ BS*; tokio pat mašinraščio kopiją 2010 m. į *LLTIB RS* perdavė ir Aušrinė Byla per Donatą Linčiuvienę, neaprašyta.

universitetų leidyklomis, kurioms rinka nėra tokia aktuali, o svarbesnis akademinių interesų turintis skaitytojas. Knupferis *Dievų miško* vertėjai siūlė susisiekti su Baltijos šalių literatūrą tyrinėjančiais mokslininkais – estų poetu, literatūrologu, vyriausiuoju tarptautinio žurnalo *World Literature Today* redaktoriumi Ivaru Ivasku, dirbusiu Oklahomos valstybinio universiteto Užsienio knygų skyriuje Stilvoteryje. Anot Knupferio, „Jo pasiekimai, skatinant Baltijos šalių (rašytojų) laiškų leidybą, aukščiausi iš visų leidėjų, apie kuriuos galiu pagalvoti“⁵⁷. „Taip pat rekomenduočiau gerą literatūros šaltinį – Rimvydo Šilbajorio *The Perfection of the Exile: 14 Contemporary Lithuanian Writers (Lietuvių egzodo literatūra: 14 šiuolaikinių Lietuvos rašytojų)*, kurioje yra keletas puslapių, skirtų Sruogai. Knyga išleista Oklahomos universiteto leidykloje (Norman), p. 14–15 ir 21. Jeigu šios knygos nepavyktų rasti, maloniai prašyčiau parašyti man, ir aš galėsiu knygos dalį atsiųsti šviesoraščiu. Patarčiau susisiekti su Šilbajoriu. Jis dėsto Ohajo valstybiniam universitete (Kolambas), Slavistikos katedroje“⁵⁸.

Sruogienė klausė patarimų – konkrečiai ieškojo šių mokslininkų. Sruogos archyve išlikę laiškų, rodančių, kad Sruogienė ir jos dukra per Šilbajorį bandė susisiekti su Ivasku, išgirsti jo nuomonę apie kūrinio vertinimą⁵⁹. Ivaskas siūlė galvoti apie Oklahomos universiteto leidyklą (*OU Press*), skatino parašyti šios leidyklos direktoriui, kuris jau buvo išleidęs lietuvių literatūrai skirtą knygą. Bet kartu pabrėžė, kad leidyklos interesai kiti. Nepaisant to, toks bandymas, jo įsitikinimu, prasmingas, bet jis asmeniškai šiuo klausimu nėra nusiteikęs optimistiškai. Tad orientavo į kitas Niujorko leidyklas, kurios buvo išleidusios knygų apie nacistinę Vokietiją ir kurioms Sruogos *Dievų miškas* turėjo būti aktualesnis dėl tematikos.

Geraldas Margolisas laiške Bylai akcentavo, kad *Dievų miškas* – tikrai stiprus kūrinys. Bet, net nenurodęs priežasties, kodėl šis „tikrai stiprus kūrinys“ netinka, pateikė kitų Niujorko leidyklų nuorodas – *Schocken Books, Holocaust Library, Pantheon Books*. Labiausiai rekomendavo susisiekti su *The Lucius N. Littauer Foundation*, nes šios organizacijos sritis – būtent Holokausto ir su juo susijusios tematikos knygų leidyba. Visiems išvardytiems leidėjams patarė nusiųsti keletą išversto kūrinio puslapių ir knygos turinį – susipažinti su medžiaga ir įdėmiai ją perskaityti⁶⁰.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ *Ibid.*

⁵⁹ Rimvydo Šilbajorio ir Ivaro Ivasko laiškai Vandai Sruogienei ir Aušrinei Bylai, 1980-12-24, in: *BLKMČ BS*.

⁶⁰ Geraldo Margoliso [*Simon Wiesenthal Center* direktoriaus] laiškas Aušrinei Bylai, [pasirašytas mašinraštis], 1987-08-17, in: *BLKMČ*.

Kitas specialistas Nedas Leavittas, kurio prašyta tarpininkauti, ieškant leidyklos, pritarė, kad *Dievų miškas* unikalus tarp koncentracijos stovyklų gyvenimą vaizduojančių kūrinių. Jo nuomone, Sruoga išvengė tradiciniams memuarams būdingo pasakojimo, tipišku formuluočių: „Visiškai Jums priitariu, kad tai nėra dar viena išpažintis „buvau koncentracijos stovykloje [...] pagailėkit manęs [...] štai kokius patyriau žvėriškumo išpuolius“⁶¹. Sruoga, kitaip negu dauguma pasakotojų, į skaudžią patirtį pažvelgė kitaip: „Iš tiesų Sruoga yra toks, kaip sakote: išsilavinęs, protingas, poetiškas ir, be abejo, pasižymintis koncentracijos stovyklos išgyvenimo ironija. Į paviršių keliami pribloškiantys elementai, o tai sukelia unikalų įvaizdį“⁶². Leavittas, išdėstęs šiuos pozityvius kūrinio vertinimus, vis dėlto atsisakė būti tarpininkas – nesutiko ieškoti kūrinio leidėjo: „Tikrai apgailestauju pranešdamas, kad negalėčiau padėti sėkmingai dirbti su *Dievų mišku*“⁶³. Jis įvardijo svarbiausią priežastį: „nepamirškime, kad tai knyga apie konkretaus žmogaus patirtį koncentracijos stovykloje. Visi mano pažįstami leidėjai tiesiog perkrauti šios rūšies knygomis. Mane, kaip žmogų, toks kūrinys jaudina, verčia imtis atsakomųjų veiksmų, žavėtis, net, trenkus kumščiu į stalą, ir sušukti: „Tokį darbą būtinai reikėtų išleisti!“ Tačiau, pažvelgęs plačiau žinau, kad šios knygos leidyba nepasiseks. Jos redaktoriui reikėtų panašios asmeninės patirties (kaip Jūsų), kad pavyktų rasti tokios knygos leidėją. Mano pažįstami nesusidomėtų tokia knyga. Kai vienas atmetimas seka po kito, aš, ieškodamas leidėjų, tik veltui gaiščiau. Labai norėčiau Jums padėti. Vertimas tikrai puikus, ir palinkėčiau kuo didžiausios sėkmės ieškant leidyklos“⁶⁴.

Tiesmukiausias laiškas gautas iš *Macmillan Publishing* leidyklos. Melinda Corey pabrėžė norinti, kad jiems *Dievų miškas* būtų priimtina knyga. Corey išvelgė šio Sruogos kūrinio dramatišką situaciją komercinės leidybos kontekste. Ji teigė, kad knygų apie Holokaustą prekyboje sparčiai daugėja. Kita vertus, pripažino, kad šios tematikos galimybės neišsemiamos – atsiranda knygų, kurios atskleidžia naujų tragedijos aspektų. Paminėtos devinto dešimtmečio pradžioje pasirodžiusios dvi reikšmingiausios kny-

⁶¹ Ned Leavitt [*William Morris Agency* atstovo] laiškas Aušrinei Bylai, [pasirašytas mašinarštis], 1980-03-05, in: *BLKMČ BS*; mašinarščio originalą 2010 m. į *LLTIB RS* perdavė Aušrinė Byla per Donatą Linčiuviene; neaprašyta.

⁶² *Ibid.*

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

gos – Thomaso Keneally *Schindler's List* (*Šindlerio sąrašas*, 1982)⁶⁵ ir Leonardo Grosso *The Last Jews in Berlin* (*Paskutiniai Berlyno žydai*, 1982)⁶⁶. Toliau Corey apie *Dievų mišką* kalbėjo taip:

Ši knyga yra daug žadanti, tačiau neperteikia tipiškų skaitytojo poreikių. Dabartinėje situacijoje *Dievų miškas* labiau tinka grynai lietuviškai skaitytojų rinkai. Knygoje aprašomi įvykiai pernelyg siaurai – pateikiami praeities prisiminimai iš tėvynės, kategorizuojami veikėjai. Daugelis knygų atskleidžia platesnes tiesas, o *Dievų miške* to nėra. Panašiau, kad tai lietuvių knyga, skirta lietuviams.

Jei p. Byla norėtų nusiųsti šią knygą kitam vyraujančios krypties leidėjui ar atstovui, siūlyčiau jai pirmiausia pabraukti ir pagedaguoti ryškesnes nacionalistines dalis. Taip pat jai reiktų pamąstyti, kaip perdirbti pastraipas.

Atkreipiant dėmesį į pastarąją pastabą, mano nuomone, vertėtų pasisamdyti profesionalų redaktorių – žmogų, išmanantį Antrojo pasaulinio karo bei Rytų Europos istoriją, dirbantį leidybos srityje. Galiausiai reiktų redaktoriaus, galinčio pagedaguoti vertimą. Kalba nėra tokia sklandi, kokia galėtų ir turėtų būti.⁶⁷

Paradoksaliausia, kad, siekiant adaptuoti kūrinių Amerikos rinkai, siūlyta ne tik redaguoti, trumpinti, bet ir keisti – perdirbinėti autorinę mintį. Iš tokių sovietinės cenzūros laikus primenančių patarimų matyti, kad Amerikoje devintame dešimtmetyje į *Dievų mišką* žiūrėta pro įprastinės dokumentinės literatūros prizmę, nors kūrinys mažai kuo buvo panašus į tradicinius memuarus. Amerikos leidyklų atstovai, tarpininkai, svajodami apie originalią, neįprastą, gerai parduodamą knygą Holokausto tema, būtent tokio jiems siūlomo kūrinio – fenomeno – nesugebėjo įvertinti, patys kalbėjo klišėmis. Kaip taikliai pastebėjo Sruogienė: „Aušrinės (Byla) vertimas tebeguli keliose didelėse N. Y. leidyklose – laikas kaceto literatūrai nepalankus“⁶⁸.

Keista, kad laisvame, atrodo, ideologijų nesuvaržytame pasaulyje pasikartojo 1945-ųjų metų situacija Lietuvoje: Sruogos kūrinys buvo nesuprastas, tiesmukai siūlytas cenzūruoti, kol galiausiai atsisakyta jį leisti⁶⁹. Gerai

⁶⁵ Režisierius Stevenas Spielbergas 1993 m. sukūrė to paties pavadinimo filmą.

⁶⁶ Anthony Page'as 1984 m. pagal knygą pastatė filmą *Forbidden*.

⁶⁷ Melinda Corey [Macmillan Publishing Co. atstovė] laiškas Inai Navazelskis, [pasirašytas maširaštis], 1983-08-20, in: *BLKMC BS*; maširaščio originalą 2010 m. į *LLTIB RS* perdavė Aušrinė Byla per Donatą Linčiuviene; neaprašyta.

⁶⁸ Vandos Sruogienės laiškas Vincui Maciūnui, 1985-04-16, in: *LLTIB RS*, f. 115, b. 423.

⁶⁹ Tolesniems tyrinėjimams skatina vertinga prof. Redos Pabarčienės pastaba-komentarai: „Bandymas jį [kūrinių] išleisti anglų kalba JAV parodė įvairių stereotipų, taip

suprantama, kodėl *Dievų mišką* anglų kalba išleido ne Amerikos, bet Lietuvos leidyklos – *Vaga* (1996) ir *Versus aureus* (2005).

Dievų miško vertėja Byla, paklausta, kodėl, jos nuomone, užsienyje susiklostė toks kūrinio vertimui ir sklaidai nepalankus laikas, atsakė:

„Dievų miškas“ – tai prisiminimai iš koncentracijos lagerio, kur kalbama apie labai savitą mažos šalies visuomenės dalį, atsidūrusią ypatingoje situacijoje: inteligentai, Lietuva, įkaltai. Šie požymiai niekaip nesiderina su normalia Holokausto autobiografija. Vienas iš William Morrow leidyklos redaktorių parašė man labai įspūdingą laišką tvirtindamas, kad jis pasiruošęs bet kam įrodyti, jog šitokios knygos privalo būti leidžiamos ir skaitomos, bet šiuo metu ši knyga nėra tinkama šiai agentūrai. Kai mėginiau kreiptis į žydų organizacijas – sakysim, į Simono Wiesenthalio centrą, – susilaukiau atsakymo, kad jie negali padėti rasti man leidėją, nes knygoje per mažai kalbama apie žydus ir pan. Ne vienas komentavo įsimintiną knygos stilių ir toną. Tai truko kelerius metus, kol galiausiai aš nugrūdau rankraštį į spintą. Tik praeitais metais, kai Lietuvoje buvo švenčiamas B. Sruogos šimtmetis, vertimas atsirado spaustuvėj. „Vaga“ buvo priėmusi mano rankraštį prieš 10 metų, bet atrodo, kad jis buvo paprasčiausiai pergabentas iš mano spintos į jų spintą. Pataikiau į Vilnių atvykti kaip tik korektūrų taisymo metu, kurias pati peržiūrėjau.⁷⁰

Vertėja aktualino vertimo problematiką – pasakojo, kaip vertė kūrinį, vardijo konkrečius sunkumus, su kuriais susidūrė, bandydama perteikti įvairius kūrinyje atsiskleidžiančius kalbos ir turinio niuansus, dėl skirtingų kalbų atsiradusius neišvengiamus nelygumus, perteikiant prasmę:

Verčiau trejus metus vakarais ir keletą vasarų, nes tuomet dėščiau anglų kalbą vyresnėms klasėms. Imdamasi šio darbo buvau naivi. Lietuvių kalba ir amerikietiška anglų kalba yra be galo nepanašios kone visais požiūriais, o ir mano senelis buvo „lyrikas, poetas“, todėl užduotis tapo dar... sudėtingesnė, vidiniai rimai, aliteracija, onomatopėja... Susirasdavau vieną ar kitą žodį Lietuvių kalbos žodyne ir įsitikindavau, jog Sruoga buvo pirmasis, pavartojęs jį būtent su šia galūne, būtent šiame kontekste. Ar taip pat turėjau elgtis ir su anglų kalba? Kiek prisimenu, keletą sykių taip ir padariau. Gal man ir nepavyko pavartoti aliteraciją tame pačiame sakinyje, kur buvo pavartojęs jis, bet šį praradimą kompensuodavau kitoje pastraipoje, norėdama tiesiog perteikti originalo skambesį. Versdama žodžius, susijusius su prievarta, galėjau vartoti kalbą, kuri yra turtin-

pat politinio korektiškumo barjerus [...]. Socialinio užsakymo analizė gali išryškinti labai skirtingus – totalitarinės ir laisvos – visuomenių kontekstus, bet gali juos ir netikėtai suartinti. Labai įdomu apie tai pamąstyti“ (Neringos Markevičienės daktaro disertacijos „Balio Sruogos kūrinio *Dievų miškas* rašymo ir redagavimo istorija“ gynimo posėdžio protokolas, 2012-06-29, in: Asmeninis straipsnio autorės archyvas).

⁷⁰ Aušrinės Bylos atsakymai į klausimus apie *Dievų miško* vertimą, in: *BLKMČ BS*.

gesnė, išraiškingesnė ir sodresnė už lietuvių, bet susidūrusi su visų atspalvių deminutyvais, turėdavau pasiduoti...⁷¹

Byla sakė, kad ypač sunku buvę išversti mažybinius žodžius: „Kaip, pavyzdžiui, angliškai išversti žodį „ruskelis“? Be to, B. Sruogos žodynas labai turtingas, tad daug jo vartotų žodžių atitikmenų anglų kalboje nėra“⁷².

Byla užsiminė, kad 1996 ir 2005 m. išleisti anglų kalba kūrinių tekstai yra skirtingi: „ankstesnis knygos vertimas į anglų kalbą, kurį 1996 metais išleido „Vagos“ leidykla, dar buvo kupiūruotas, jame trūko ištisu originalaus teksto puslapių. „Kiek prisimenu, tai buvo epizodai, susiję su mažomis tautomis, pavyzdžiui, kašubais ir kt., kuriuos sovietinė valdžia B. Sruogos romane buvo uždraudusi palikti“⁷³. Reikia priminti, kad 1997 m. buvo atlikta viena iš svarbiausių kūrinių rekonstrukcijų, tad pirmasis vertimas rėmėsi pirmuoju *Dievų miško* leidimu, kuris, nors išsiskyręs autentiškumo siekiu, nuo originalo dar buvo tolimas⁷⁴.

Byla pabrėžė, kad ypač užsieniečiai buvo susidomėję autentišku kūrinių tekstu, kuris, išleistas Lietuvos rašytojų sąjungos leidyklos, pasirodė jau po filmo⁷⁵ premjeros: „Necenzūruoto šios knygos vertimo į anglų kalbą labai laukia britai, kurie dalyvavo ir kuriant filmą. Jie nori skaityti „Dievų mišką“ gimtąja kalba, nes pirmojo, prieš devynerius metus išėjusio vertimo jau nebeįmanoma gauti [...]“⁷⁶.

Svarbūs užfiksuoti gyvosios recepcijos duomenys. Pirmasis kūrinių vertimas į anglų kalbą pasklido toliau nei manyta, buvo gražiai ir netikėtai sutiktas: „Vos knygai pasirodžius, gavau entuziastingą laišką iš Australijos „Mensan“ grupės dalyvio (žmonių su aukščiausiu IQ) Dr. Eric R. Aldin, kuris buvo sužavėtas ir „Forest of the Gods“ autorium, ir vertimu. Tas laiškas buvo geriausias atpildas už mano darbą“⁷⁷.

⁷¹ *Ibid.*

⁷² „Necenzūruotas B. Sruogos „Dievų miškas“ leidžiamas anglų kalba“, 2005-09-12, in: <http://www.bernardinai.lt/archyvas/straipsnis/33855>, (2014-11-11).

⁷³ *Ibid.*

⁷⁴ 1997 m. rekonstruotas konkrečias autentiško kūrinių teksto vietas žr. Neringa Markevičienė, „Balio Sruogos kūrinių *Dievų miškas* rašymo ir redagavimo istorija“, Daktaro disertacija, 2012, in: http://vddb.laba.lt/fedora/get/LT-eLABa-0001:E.02~2012~D_20120710_120529-62098/DS.005.0.01.ETD, (2014-11-12).

⁷⁵ Balys Sruoga, *Dievų miškas / Forest of the Gods*, filmas, režisierius Algimantas Puiša, premjera 2005 m. rugsėjo 23 d., in: <http://www.filmubaze.lt/movies/dramos-filmai-online/1353-diev-mikas-forest-of-the-gods.html>, (2014-11-11).

⁷⁶ „Necenzūruotas B. Sruogos „Dievų miškas“ leidžiamas anglų kalba“.

⁷⁷ Aušrinės Bylos atsakymai į klausimus apie *Dievų miško* vertimą, mašinraštis, in: *BLKMČ BS*.

2004 m. Byla per labai trumpą laiką išvertė į anglų kalbą ir minėto filmo scenarijų: „O ką tik per 29 valandas išverčiau B. Sruogos „Dievų miško“ scenarijų į anglų kalbą ir jaučiuosi atlikusi labai reikšmingą darbą!“⁷⁸ Praėjus aštuoneriems metams, 2005 m. išleistas *Dievų miško* vertimas buvo dar kartą pačios vertėjos ir kitų specialistų peržiūrėtas ir pakoreguotas, „sulyginant su originalu“⁷⁹.

Šios išsakytos *Dievų miško* vertėjos pastabos, išvalgos, paaiškinimai suteikia pagrindą tolesniems tyrimams, kurių dabar labai trūksta, – išsamiams kūrinio vertimų lyginimams, tarpdisciplininėms (literatūros ir medijų) studijoms.

Dievų miško reikšmę Holokausto literatūros panoramoje išsamiau apžvelgęs Genius Procuta⁸⁰ pasitelkė autoritetingų šaltinių (Bruno Bettelheim, Hannah'os Arendt, Jacobo Neusnerio, Simono Wiesenthalio, Czesława Miłoszo) ir įtikinamai parodė, kaip nepagrįstai nacių vykdytos žudynės sietos vien su žydu naikinimu. Procuta pristatė angliškai pasirodžiusį kūrinių iševijoje – stengėsi padėti jį platinti, išjudinti iševijoje gyvenančią profesūrą pasisakyti, recenzuoti.

Kalbant apie Holokaustą, Aušrinė Byla prisiminė, kaip į anglų kalbą išverstas *Dievų miškas* per istorijos apie Antrąjį pasaulinį karą pamokas buvo skaitomas jos dukters Alinos Diebold mokykloje: „Vaikai (12–14 m. amžiaus) turėjo knygą perskaityti ir aprašyti bei atpasakoti savo išpūdžius. Pasirodo, kad nei vienas nežinojo apie kitų tautų, išskyrus žydų, Holokaustą. Kai kurie vaikai net parašė eilėraščius ir laiškus Baliui Sruogai. Tai bene pirmoji lietuvių rašytojo knyga, skaityta ir nagrinėta Amerikos mokykloje“⁸¹.

Deja, iki šiol nėra atlikta ir užsienio kalbomis paskelbta lyginamųjų tyrimų, kurie atskleistų *Dievų miško* reikšmę Europos memuaristikoje. Procuta pastebėjo, kad „Dievų miškas [...], kaip koks galingas ažuolas iškyla virš didžiulio to žanro knygų miško“⁸². Albertas Zalatorius, aptardamas *Dievų miško* vertimo į kitas pasaulio kalbas problematiką, įvedė pavėluo-

⁷⁸ „Aušrinė Byla: ant skustuvo ašmenų“, in: Jurga Ivanauskaitė, *Švelnūs tardymai*, Vilnius: Tyto alba, 2005, p. 22.

⁷⁹ Balys Sruoga, *Forest of the Gods* (two excerpts), translated by Aušrinė Byla, in: *The Dedalus Book of Lithuanian Literature*: [prozos antologija], sudarė Almantas Samalavičius, UK: Dedalus Limited, 2013, p. 75–87.

⁸⁰ Genius Procutos pastabos dėl *Dievų miško* angliško vertimo, pridėtos prie iš Kanados Daliai Sruogaitėi adresuoto laiško, 1997-05-27, in: *LLTIB RS*; 2014 m. perdavė Donata Linčiuviene; neaprašyta.

⁸¹ Aušrinė Byla, Pokalbis apie *Dievų miško* vertimą, mašinraštis, in: *BLKMČ BS*.

⁸² Genius Procutos pastabos dėl *Dievų miško* angliško vertimo.

tai suskambusio pirmo smuiko vaizdinį⁸³. Taiklus ir jaunesnės kartos *Dievų miško* tyrinėtojas, filosofas Paulius Kukis, teigdamas, kad „pati geriausia lietuvių kalba parašyta knyga – Balio Sruogos „Dievų miškas“. Knyga, kurios pasaulis nepastebėjo, o tautiečiai paprasčiausiai pražiūrėjo“⁸⁴.

Amerikoje nepavyko *Dievų miško* išversti ir į vokiečių kalbą. Sruogienė buvo suradusi vertėją – Sruogos studijų laikų Miuncheno universitete bičiulį, vokiečių rašytoją Erichą Müller-Kampą, tuo metu gyvenusį Bonoje⁸⁵. Samulionis reagavo: „Labai įdomi žinia dėl Ericho Muller-Kamp pasiryžimo versti „Dievų mišką“. Matyt, čia nulėmė studijų metų draugystės prisiminimai...“⁸⁶ Deja, jis pateko į autoavariją, mirė 1980 m. Tad „Sumanymą versti „Dievų mišką“ į vokiečių kalbą teko palaidoti“⁸⁷. *Dievų mišką* į vokiečių kalbą 2007 m. išvertė Markus Roduneris.

Pijaus Jokubyno Sruogienei rašytas ir pasirašytas, iki šiol neskelbtas laiškas padeda konkrečiau atsakyti, koks buvo Sruogos gyvenimas Torūnės lageryje. Pirmojo mašinraščio lapo viršuje Sruogienės ranka mėlynu rašalu užrašyta, storu raudonu pieštuku pabraukta pažyma „Originalo Samulionis neturi“⁸⁸. Reikia pasakyti, kad apie šį laikotarpį žinoma mažiausiai: iš Fridžio Krastinio, kuriam Lietuvos vyriausybė patikėjo pargabenti Sruogą

Daugelis lagerinės literatūros šedevrų parašyti ir išspausdinti vėliau, negu Sruogos kūrinys: Tadeuszo Borowskio *Mes buvome Osvencime (Byliśmu w Oświęcimiu, 1946)*, *Atsisveikinimas su Marija (Pożegnanie z Marią, 1948)* ir *Akmeninis pasaulis (Kamenny świat, 1948)*, Primo Levi *Jei tai žmogus (Se questo é un uomo, 1947)*, Martino Nielseno *Raportas iš Štuthofo (Rapport fra Stutthof, 1947)*, Anne Frank, *Dienoraštis (Het Achterhuis, 1947)*, Elie Wiesel *Naktis (Un di Velt Hot Geshvign, 1954)*, Aleksandro Solženicyno apysaka *Viena Ivano Denisovičiaus diena (Один день Ивана Денисовича, 1961)*, Varlamo Šalamovo *Kolymos apsakymai (Колымские рассказы, 1954–1973)*.

⁸³ Tomas Sakalauskas, „Artimas žmogus – visad gyvastingas“, in: *Lituanistikos kelevis: Albertas Zalatorius – literatūrologas, kritikas, pedagogas, kultūrininkas*, sudarė Vytautas Martinkus, Eglė Zalatoriūtė, Vilnius: Eglė, 2007, p. 257.

⁸⁴ Paulius Kukis, „Balys Sruoga: retas lietuviškojo modernizmo egzempliorius“, in: <http://literaturairmenas.lt/2014-07-11-nr-3482/1898-literatura/2990-paulius-kukis-balys-sruoga-retas-lietuviškojo-modernizmo-egzempliorius>, (2014-07-13).

⁸⁵ Ericho Müller-Kampo laišakai Vandai Sruogienei, [pasirašyti mašinraščiai, vokiečių kalba], 1975-12-02, 1978-01-02, in: *BLKMČ BS*.

⁸⁶ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1979-01-19, in: *BLKMČ BS*.

⁸⁷ Vanda Sruogienė, Paaiškinimas-prierašas po vertėjo Ericho Müller-Kampo laišku, 1978-05-24, in: *BLKMČ BS*.

⁸⁸ Samulionis, savo monografijoje kalbėdamas apie Sruogą Torūnėje, Jokubyno laiško nemini; žr. Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, Vilnius: Vaga, 1986, p. 342.

iš Torūnės, atsiminimų⁸⁹ ir iš interviu su Sruoga 1945 m. laikraštyje *Tiesa*⁹⁰.

Krastinis prisimena, kad Sruoga „dirbo kanceliarijoje [...] vertėju ir raštų tvarkytoju“⁹¹. Jo atsiminimuose ypač pabrėžtos geros gyvenimo sąlygos, aplinkos humanizmas: „su juo elgiamasi žmoniškai, jis maitinamas, aprengtas ir beveik laisvas“; o stovyklos viršininkas – protingas, mandagus, paslaugus, malonus, netgi suruošęs „bendrą atsisveikinimo vakarienę ten pat, viršininko kabinete. Buvo nupirka keletas butelių vyno, majoras parūpino duonos ir konservų, iš kažkur atsirado sausainių ir saldainių“⁹². Sruoga apie Torūnę žurnalistei papasakojo kur kas neutraliau: „Kai pagijau, karišku sunkvežimiu raudonarmiečiai atvežė mane iš Leonburgo į Torunės tarybinių piliečių surinkimo punktą, kad iš ten, parūpinus man dokumentus, – nes jokių neturėjau, – grąžintų Lietuvon. Belaukdamas dokumentų, išgyvenau Torunėj penkias savaites ir dirbau lauko pašto įstaigoje“. Sruogienė ir Sruogaitė vėliau šiuos tendencingus Krastinio atsiminimų duomenis ir oficioziniame laikraštyje paskelbtus, nežinia koku laipsniu nuasmenintus faktus ne kartą tikslino. Sruoga Torūnėje buvo užlaikytas ne dėl to, kad gerai mokėjo daug kalbų (neva jo pagalba buvo reikalinga įstaigai), laukė dokumentų iš Lietuvos; su juo anaipol ne humaniškai elgtasi: buvo tardomas, kankinamas, mušamas „per galvą tokiu storu pagaliu, kaip stalo koja... Sruoga sakęs, kad pats stebėjosi kaip žmogaus galva galėjo atlaikyti tokius smūgius, kaip nesprogusi...“⁹³

Toliau pateikiame visą 1977 m. rugpjūčio 15 d. Sruogienei rašytą Jokubyno laišką, iš kurio galima susidaryti objektyvesnį, nei iki šiol viešajame diskurse pristatytasis, Sruogos gyvenimo specialiojoje stovykloje vaizdinį: bendrąją lagerio atmosferą, kelių buvusių Štuthofio kalinių atsiradimo lageryje aplinkybes, Sruogos santykį su žmonėmis, NKVD tardymus. Šis laiškas ypač svarbus dėl dviejų dalykų: atsiminimų apie Sruogą rinkinyje⁹⁴ nėra paskelbta buvusių Torūnės lagerio kalinių liudijimų (rūpi pamatyti Sruogą kalinio akimis), daugiau nėra istorinių dokumentų, kuriuose būtų rašoma apie Sruogą Torūnėje:

⁸⁹ Fridis Krastinis, „„Iš dangaus“ pas Balį Sruogą“, in: *Balys Didysis*: Prisiminimai apie Balį Sruogą, sudarytoja ir redaktorė Reda Pabarčienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1997, p. 347–352.

⁹⁰ L. Oginskaitė, „Prof. B. Sruoga pasakoja“, in: *Tiesa*, 1945-05-17, Nr. 113 (643), p. 2.

⁹¹ Fridis Krastinis, *op. cit.*, p. 348.

⁹² *Ibid.*

⁹³ Vanda Sruogienė, Priedas prie Pijaus Jokubyno laiško, [be datos], in: *BLKMČ BS*; Dalia Sruogaitė, „Netikslumai tekstuose apie Sruogą“, in: *Kultūros barai*, 1996, Nr. 2, p. 54.

⁹⁴ *Balys Didysis*.

Gerbiama Ponia Sruogiene,

Gavau žinią, jog Tamsta renkate duomenis Balio Sruogos gyvenimo istorijai. Prieš 32 metus ir aš turėjau progos sutikti šį garbingą žmogų, gan netikėtoje vietoje. Tikiuosi, kad sekančios nuotrupos bus Tamstai bent kiek įdomios.

1945 metų balandžio mėnesį, bandydamas grįžti į Lietuvą, Torno miesto (Torun) stotyje norėjau pakliūti į traukinį, einantį link Varšuvos. Tačiau rusų kareivių buvau sulaikytas ir kartu su kitais nugabentas į vadinamą „filtracijos lagerį“ (filtracionnyj lager). Torno priemiestyje, buvusios vokiečių karo mokyklos patalpose jau gyveno keli šimtai žmonių – tarybinių piliečių. Per porą mėnesių lageris išaugo iki kelių tūkstančių. Barakai prisikimšo, šeimos atsitverdavo sau kampas antklodėmis. Maistas pradžioje buvo neblogas, perlinių kruopų košė plaukė riebaluose. Pamažu sąlygos blogėjo. Po kelias valandas reikėdavo stovėti eilėse prie virtuvės. Sriuba virto vandeniu, iš košės pranyko riebalai. Išėiti iš lagerio niekur nebuvo galima. Du kart per dieną tikrindavo. Jaunus vyrus pradėjo imti į kariuomenę, siuntė Berlyno link, tiesiai į frontą.

Visus atvykusius apklausinėdavo ir užpildydavo anketas. Kada ir kodėl atsidūrei Vokietijoje, kokiai partijai priklausėi, kiek žemės turėjai ir t. t. Plytiniam administracijos pastate dirbo daug įvairaus rango kariškių, bet faktišku lagerio šeiminku buvo smarkus kapitonas. Jo buvo visur pilna: varydavo senesnius valyti teritoriją, kitus – iškrauti sunkvežimius su produktais, angliais. Turėjo įprotį po kiekvieno klausimo ar nurodymo spiegiančiu balsu pridėti: „Poniatno?“ Taip ir praminė jį „Poniatnu“. Retkarčiais pasirodydavo lagerio zonoje, turėjusi kažkokią ypatingą galią, beveik dviejų metrų ūgio moteris, juoda uniforma. Visi, ir patys rusai, ją vadindavo „čiornaja bolšaja staršina“. //

Balandžio pabaigoje atkeliavo į lagerį grupelė išvargusių žmonių. Kažkas tuoj atpažino aukštaūgį Balį Sruogą. Kartu atvyko ir man šiek tiek pažįstamas Leonas Puskunigis. (Kai mano sūnus Kęstutis mokėsi Marijampolės gimnazijoje, jis buvo kūno kultūros mokytoju). Su jais buvo dar 9-to pulko leitenantas (berods, Valenta, bet tikrai pavardės jau neprisimenu). Tuo metu lageryje buvo keliolika lietuvių šeimų. Naujieji atvykėliai turėjo daug ką papasakoti, todėl visi juos kviesdavo, kuo turėjo vaišindavo ir klausėsi jų nuotykių. Pasikviečiau ir aš. Neseniai ištrūkęs iš mirties nagų, Sruoga tebegyveno vokiečių konclagerio atsiminimais. Kitą dieną atsinešė pluoštą rankraščių, skaitė keletą epizodų iš Štuthofio stovyklos gyvenimo. Sakėsi, ruošias knygą, kuri turėtų vadintis „Dievų miškas“. Kitą kartą pasakojo apie paskutines dienas stovykloje ir evakuaciją. Sruoga prisiminė, kad kelionėje labai pravertė gauti iš Danijos Raudonojo [K]ryžiaus siuntiniai, kurių dar nebuvo spėję suvalgyti. Greta sėdį bendrakeiviai, L. Puskunigis ir leitenantas (Valenta?) papildė pasakojimą savo pastabomis. Nežiūrint to daniško maisto, Sruoga sakėsi po kelių dienų kelionės pajutęs, kad jėgos visai baigiasi ir nusprendęs pasilikti. O nepajėgiančius eiti su kolona laukė sargybinio šūvis... Sruoga tai žinojo ir jau pradėjo atsisveikinti šalia einančius draugus. Tačiau Puskunigis ir leitenantas, nors ne ką stipresni, surėmė jį iš abiejų pusių ir šiaip taip atvedė iki kažkokio kluono, kur kolona apsisusto

nakvynei. Kai ryte atsibudo, sargybiniai buvo dingę. Netoliese pošokėjo šūviai ir po kelių valandų pasirodė raudonieji nugalėtojai. Visus civilius gyventojus varė atgal, tolyn nuo fronto linijos. Sruoga su minėtais dviem draugais, maitindamiesi tuo, ką rasdavo pakeliui, pamažu atsiūbavo iki Torno, kur tuoj buvo nukreipti į šį lagerį. Po pirmųjų apklausinėjimų visi gavo barake kampą ir pradėjo vėl lagerio gyvenimą.

Praėjus kokiai dešimčiai dienų po atvykimo, vakare atbėgo Puskunigis ir pranešė, kad Sruogą iššaukė į štabą ir iki šiol jis negrižo. // Keliese susirūpinę laukėm ir spėliojom. Sruoga atsirado vėlai, po signalo gulti. Atrodė labai išvargęs, sakė, jog „jie“ viską žino: kokias knygas parašęs, kaip neteisingai nušvietęs Rusijos istoriją, jos santykius su Lietuva ir kita. Sakėsi turįs vėl eiti rytoj. Visą sekančią savaitę tardymai vyko kasdien, šiurkščiu tonu iki vėlyvos nakties. Jau pradėjęs atsigauti, Sruoga vėl žymiai sublogo, neidavo pasišnekučiuoti pas pažįstamus. Jei kurią dieną nešaukdavo tardyti – miegodavo savo barake. Draugai tvirtino, kad jis išrodo ne geriau kaip vokiečių konclageryje...

Baigėsi karas. Lageryje sklido šnekos, kad netrukus visus veš namo. Tačiau jaunus vyrus tebeimdavo. Kalbėjo, jog veža kažkur prie tiltų atstatymo. Pagaliau antroje gegužės pusėje paskelbė sąrašus pirmojo ešalono į Tarybų Sąjungą. Į zoną įstūmė kelioliką prekinių vagonų ir įsakė krautis. Du vagonai buvo skirti važiuojantiems į Leningrado sritį. Kartu pakliuvau aš ir dar trys lietuvių šeimos (prisimenu tik Vabalą nuo Pajevonio). Vakare, grįžęs po eilinio tardymo, atėjo prie vagono atsisveikinti ir Sruoga. Nuo tų laikų daug kas išdilo iš atminties, bet jo žodžius atsimenu, kaip šiandien. Po to kai atsisveikinom, palinkėjom vieni kitiems laimingai sugrįžti namo, Sruoga pridūrė: „Atrodo, kad greit važiuosiu ir aš, tik nežinau ar namo, ar į kapus...“

45-ją vasarą, dar gyvendamas savo buvusiam ūkely, Vilkaviškio apskrityje, perskaičiau „Tiesoj“, kad Sruogą pargabeno Lėktuvu į Vilnių. Matyt jo byla pakrypo į gerąją pusę. Deja, neteko daugiau gyvo sutikti. Netrukus susirgo ir 47-ją rudenį nukeliavo į kapus.

Manau, kad be kitų vargų ir kančių, tardymai Torno lageryje taip pat prisidėjo prie Balio Sruogos gyvenimo sutrumpinimo.

Su pagarba
[parašas mėlynu rašalu]
Pijus Jokubynas⁹⁵

Laiške, be kitų realijų, užfiksuotas ir unikalus faktas, papildantis *Dievų miško* gyvąją (ir ankstyvąją) recepciją, – pradėto rašyti kūrinio fragmentai jau skaityti Torūnės lageryje.

Remiantis Antano Gervydo (Kučo) atsiminimais, dar abstrakti kūrinio idėja Sruogai kilo „pirmą vakarą stovykloje“ (Štuthofe), pamačius tokią sceną:

⁹⁵ Pijaus Jokubyno laiškas Vandai Sruogienei, Kapsukas [Marijampolė], 1977-08-15, [pasirašytas mašinraštis], in: *BLKMČ BS*.

Sruoga sėdėjo ant grindų nugara atsirėmęs į sieną. Aplinkui jį dideliame kambary ant grindų kaliniai ruošiasi nakties poilsiui ir, nusivilkę marškinius, muša utėles. Priešingame kambario gale bloko vyresnieji čirpina kažkokius išklerusius muzikos instrumentus. Už pažadėtą duonos gabalą vienas ruselis šoka „kazačka“, mikliai lankstydamas išdžiūvusias plikas blauzdas.

Sruogos žvilgsnis sustingęs. Nieko, rodos, jis nemato. Ir mintys jo kažkur kitur nuklydusios. Tylus jis kaip mumija tarp tų žaizdotų, su barškančiais kaulais kūnų, kurie muša utėles.

– Parašysiu. Aš parašysiu dramą. Ne, tragediją... Tokią, kokios iki šiol niekas nebuvo parašęs... – rytojaus dieną jis pasakojo savo išpūdžius ir pasiryžimą.

[...]

Kitiems padėdamas, laisvu laiku rašė ir pats Sruoga. Drama paskutiniu metu buvo mėgiamiausia jo sritis. Nors ir buvo planavęs rašyti iš stovyklos gyvenimo, bet tai atidėjo ateičiai. Atidėjo todėl, kad visi įvykiai buvo per arti ir kad kaliniams buvo griežtai uždrausta ką nors apie stovyklą rašyti.⁹⁶

Gervydo atsiminimai pasitarnauja ir svarstant kūrinio žanro klausimą. Svarbu žinoti, kad iš pradžių būsimą kūrinių rašytojas įsivaizdavo kaip dramą, tragediją. Rankraščio rašymo procesas konkrečiai parodo, kaip šis pirminis sumanymas kito tragikomedijos, beletrizuotų atsiminimų link. Sruoga vėliau Juzei Mačiokienei, kuriai nepatiko kraštutinybių (juoko ir mirties) dermė kūrinyje, atsakė labai paprastai: „Į pasaulį reikia žiūrėti linksmiau“⁹⁷.

Ypač vertingos yra autentiškos Sruogienės pastabos, paaiškinimai, komentarai, dažniausiai kaip prieraišai lydintys įvairius dokumentus. Pavyzdžiui, išpūdžiai, paprastu pieštuku užrašyti ant pageltusio popieriaus, pirmą kartą perskaičius *Dievų mišką*:

Perskaičiau Balio atsiminimus iš Stutthofo... Po 14-os metų, po 10 metų jam mirus, jo balsas pasiekė mane, jis man papasakojo, ką jis išgyveno tame pragare. Ir iš to pragaro jis galėjo mums rašyti tokius ramius, gražius laiškus... Mes tik mažą dalį žinojom apie tas baisybės būdamos Lietuvoje... Pasakojo stutthofiečiai, rašė Yla, Kučinskas, bet tik dabar jis mums papasakojo, ką jis pats išgyveno... kokią baisią kančią, kokią panieką...

Trumpais žodžiais atgaivino jo suėmimo vaizdą... Lyg tai buvo vakar!

Tik kodėl, kodėl jis taip trumpai metė žodžius, kad namiškiai neverkia, ne...

⁹⁶ Antanas Gervydas, „Balys Sruoga kančios dienose“, in: *Naujoji Aušra*, Chicago, 1948-01-[?], p. 17–18, in: *BLKMC BS*.

⁹⁷ Juzė Mačiokienė, „Atsiminimai apie Balį Sruogą“, in: Virginija Stankevičiūtė, *Amžininkų atsiminimai apie Balį Sruogą*, Diplominis darbas, Vilniaus Darbo raudonosios vėliavos ordino valstybinis V. Kapsuko universitetas, 1975, in: *Balio ir Vandos Sruogų namai-muziejus*, (toliau – *BVSNM*), 1372 Rp, p. 147.

Mes žinom ką tai reiškia, nes tarėmės jokiū būdu priešui nerodyt mūsų ašarų, laikytis išdidžiai, nesizeminti... Ir iš Stutthofo jis mums tai aiškiai priminė... Bet čia visiems gali atrodyt, kad jis manė, jog mes nesigailim jo, neraudam dėl jo nelaimės...

Balys vos tepaminėjo savo nelaimės draugus, pavardėm išvardino tik mirusius, reto kurio vardą teminėdamas. Berods, tik vieno: Vytauto Staneikos...

O ką apie Balį prirašė tie maži žmonės Yla ir Kučinskas... juk jo suprast nė nepajėgė.

Bolševikams niekur nepataikauja, rusus paniekinamai „ruskeliais“ vadina. Baigia raudonųjų tankų atėjimu – jokio falšo, jokios padėkos.

Nepalaužė jo vokiečių budeliai dvasiškai.

Palaužė fiziškai, o bolševikai pribaižė fiziškai ir nukankino dvasiškai.⁹⁸

Labai įdomūs ir išsamūs Sruogienės atsakymai interesantams į jai uždavintus klausimus apie Sruogą, pavyzdžiui: „Kas nulemdavo vienų ar kitų Balio Sruogos slapyvardžių pasirinkimą?“, „Kokį žanrą labiausiai mėgdavo ir noriau griebdavosi rašyti?“, „Kaip Balys Sruoga įsitraukdavo į kokį didelį savo sumanytą literatūros darbą?“, „Kaip Balys Sruoga skaitė, rašė studijas?“, „Kokius liaudies priežodžius ir aforizmus mėgo vartoti?“, „Kaip išgyveno S. Dariaus ir S. Girėno tragediją?“, „Koks buvo draugijoj?“, „Ar rimtai studijavo literatūrą rašant istorines dramas?“, „Koks Sruogos požiūris į parapsichologiją?“, „Kas Sruogą atvedė į tautosaką, jos tyrinėjimą?“, „Santykiai su Maironiu, Tumu, Boruta, Aleksandriškiu, B. Brazdžioniu, Radausku“, „Kas rišo su Rimka, Vaclovu B., ir Nemeikšais, Jadvyga Čiurlionyte?“ ir t. t. Sruogienė laiškuose daug kur palikdavo tokias pažymas: „Atsakyta į visus klausimus“, „Nedelsiant nusiųstas atsakymas rūpimu klausimu“. Sruogienė tai paaiškino:

Tuos klausimus aš labai mėgstu, kadangi liečia mano vyrą, tai turiu progos lyg su juo pabendrauti. Jeigu likimas man lėmė tokį ilgą gyvenimą, tai laikau savo pareiga rūpintis jį liečiančiu archyvu, kurį turiu jau didoką, greit po vyro mirties pradėjusi rinkt kas tik man buvo pasiekama spaudoje šioje ir anoje pusėje, laiškus, pastabas ir t. t.⁹⁹

Daugiausia klausimų laiškuose Sruogienei uždavė literatūrologas Samuelionis, bibliografas Vladas Žukas, muziejininkės Marija Macijauskienė ir Angelė Galnaitytė (ypač išsiskiria šių asmenų laiškų grupės). Paklausti ir atsakyti tuo metu, mirus rašytojui, buvo svarbu ir dėl pačios asmenybės, ir dėl

⁹⁸ Vanda Sruogienė, „„Dievų mišką“ perskaičius...“, Čikaga, 1957-08-13, [rankraštis], in: *BLKMC BS*.

⁹⁹ Vandos Sruogienės laiškas Marijai Macijauskienei, 1981-03-05, in: *BLKMC BS*.

kūrybos recepcijos. Dabar mums jau žinoma daug faktų, detalių, niuansų, o tada, būtent klausinėjant raštu, tos žinios tik pradėtos rinkti, fiksuoti. Jos pasitarnavo ir kultūrinės aplinkos, ir konkrečių realių, ir mokslo studijoms. Jaunesnės kartos Sruogos laiškų *Raštų* rengėjams įvairūs egodokumentai (ypač Sruogienės rašyti ir jai adresuoti laišakai) tampa ypatinga atrama, unikalia kontekstinių studijų mokykla. Būtent čia gerai nepastudijavus, sunku rašyti Sruogos laiškų paaiškinimus ar reikšti nuomonę apie kurio nors poezijos, prozos kūrinio ar publicistinio teksto istoriją¹⁰⁰.

Samulionis skatino Sruogienę prisiminti svarbius bendro gyvenimo su rašytoju Sruoga momentus. Pabrėžė, kad prisiminimų autoriai, vieną ar kitą kartą epizodiškai susidūrę su rašytoju, stebėję jį iš šalies, pasakodami neretai būna subjektyvūs. Samulionio nuomone, Sruogienės žodžiai, priešingai, tik patikslintų Sruogos biografijos, literatūros, kultūros istorijos duomenis, užpildytų spragas: „Kalbėdamasis su jį [Sruoga, – N. M.] pažinojusiais žmonėmis [...] ne sykį esu pagalvojęs, kad daugiausia iš pačių vertingiausių dalykų, praskleidžiančių rašytojo gyvenimą, jo charakterį ir interesus, jo kūrybinę laboratoriją, ypač jo dramų sukūrimo aplinkybes, galėtumėt papasakoti ar aprašyti tik Jūs“¹⁰¹. Samulionis iš Sruogienės tikėjosi konkrečios ir profesionalios dalykinės pagalbos. Jis uždavinėjo klausimus spontaniškai, jie kildavo berašant tam tikrus monografijos skyrius, pildant jau parašytuosius, renkant medžiagą dar kitiems – „be kokios nors sistemos“, „kaip pabiros“ iš atminties. Jie būdavo surašomi ant lapelių, kad nepasimirštų. Klausimai atskleidžia, kaip giliai ir išsamiai buvo išstudijuota tyrinėjama medžiaga, patikrinti prieinami šaltiniai ir kaip neramino neišspręstos problemos. Samulionis klausinėjo apie įvairius Sruogos gyvenimo laikotarpius, grožinių ir mokslinių darbų parašymo sumanymus, medžiagos rinkimą, rašymo laiką, vietą, būdą, kūrinių istoriškumą, veikėjų paveikslų genezę, Sruogos vertimus, ryšį su teatrais ir teatralais, universiteto kolegomis, rašytojais, požiūrį į savo pedagoginį darbą, literatūrinės simpatijas-antipatijas, šalininkus ir priešininkus, kasdienį literatūrinį šurmulį, studentams organizuojamas ekskursijas į užsienį ir t. t. Samulionio žodžiais, „Jūsų laišakai man tikrai didelis turtas. Daug ką, ką Jūs aprašot, dabar pradedu įsivaizduot nepalyginamai gyviau, ne vien kaip iš knygų išskaitytus dalykus“¹⁰², „po Jūsų laiškų daug kas pasidarydavo aiškiau – patys faktai

¹⁰⁰ Maironio lietuvių literatūros muziejuje, be įvairių kitų kolekcijų, saugomas ir Daugirdaitės-Sruogienės rankraščių rinkinys. Mus labiausiai domina šio rinkinio epistolinė dalis.

¹⁰¹ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1970-05-26, in: *BLKMČ BS*.

¹⁰² Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-06-29, in: *BLKMČ BS*.

įgaudavo naujos prasmės ir naujos dvasios¹⁰³, „Mane domina viskas – kuo daugiau turėsiu medžiagos, tuo rašyti bus drąsiau ir lengviau, pagaliau jei kokio dalyko darbe ir nepanaudočiau, tai jis vis tiek neprapuls“¹⁰⁴, „Be to, netrukus teks intensyviai kibti į „Raštus“, nes šie reikalai materializuojasi kuo toliau, tuo labiau“¹⁰⁵.

Pateiksime tik keletą epizodų, kad skaitytojas pajustų Samulionio – mokslininko, rašančio monografiją, minties intensyvumą, profesinį smalsumą, būtinybę tikslinti(s), tikrinti(s), pasižiūrėti iš naujo, pagaliau pamatytų kasdienį darbą, kuris nevirsta rutina, o tampa naujų ieškojimų ir atradimų paskata, įsitikintų mokslininko užduotų klausimų prasingumu, o literatūrologai pagalvotų apie galimą Sruogienės ir Samulionio autentiško pokalbio laiškais rekonstrukciją¹⁰⁶:

Norėčiau dar kartą grįžti prie dramų, nors apie jas ne sykį esu klausęs ir Jūs ne sykį man aiškinot. Peržiūrėjęs viską, vis dėlto kai ko dar nesusigaudau arba nesu tikras. Pirmiausia dėl „Milžino paunksmės“ ir „Kazimiero Sapiegos“. Kaip B. Sruogos kūrinys susiformavo toks Jogailos paveikslas, gerokai skirtingas nuo istorinių šaltinių (kiek jie man žinomi) ir nuo vyraujančios jo, kaip žmogaus ir istorinės asmenybės, sampratos? Kiek tai ėjo iš skaitytosios istorinės literatūros (ir ar iš viso ėjo), kiek tai – iš paties rašytojo fantazijos? Žodžiu, rūpi paveiklo genėzė. Lygiai taip ir su Kazimieru Sapiega, – jo paveikslas irgi gerokai skiriasi nuo istorinio, jeigu neklystu. Kaip į visa tai žiūrėjo istorikai, kurie padėjo B. Sruogai su medžiaga? Ir dar: kas taisė „Milžino paunksmės“ kalbą, jei rankraščiuose vietoj pirmo varianto Jogaila atsirado Jógaila? Kam B. Sruoga galėjo siųsti į Maskvą „Milžino paunksmės“ mašinraštį, vieną iš ankstesnių kūrinių variantų? Kodėl taip ilgai užsitęsė „Kazimiero Sapiegos“ rašymas? Dėl „Pavasario giesmės“: ar ta drama sumanyta Štuthofe, ar buvo kokių užuominų dėl jos ir anksčiau?

¹⁰³ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1987-01-19, in: *BLKMČ BS*.

¹⁰⁴ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-10-01, in: *BLKMČ BS*.

¹⁰⁵ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1987-11-26, in: *BLKMČ BS*.

¹⁰⁶ Sruogienė toliau cituojamų laiškų pradžioje, viršuje, kairiajame kampe, paliko priedašus savo ranka mėlynu parkeriu: „atsakyta į visus klausimus 1978. VII. 8“, „atsakyta 1978. VII. 18“. Samulionis, gavęs pirmuosius Sruogienės atsakymus, reagavo taip: „O dabar noriu Jums labai padėkoti už tokius ilgus ir nepaprastai įdomius laiškus. Du jų radau grįžęs į Vilnių (apie dramas ir santykius su teatralais), o šiandien rytą atėjo dar vienas, rašytas rugpjūčio pradžioje. Man jie neįkainuojama medžiaga, kurią turėdamas daugelį dalykų galiu teigti arba neigti, ar tiesiog aprašyti kur kas drąsiau ir tiksliau. O dėl kartojimosi – tai tikrai nieko blogo, jei kas išplaukia kelis kartus – tie tariami pasikartojimai tik papildo tai, kas anksčiau sakyta“ (Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-08-17, in: *BLKMČ BS*). 17 Vandos Sruogienės laiškų Algiiui Samulioniui, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 347. 7 Dalios Sruogaitės laišakai Algiiui Samulioniui, in: *LLTIB RS*, f. 94–62.

Keletas klausimų ir dėl „Teatro romantikos“, „Apie estetinę ir anestetinę tikrovę“, „Apie dramaturgijos pradžiodalas“. Ar šie straipsniai – paties B. Sruogos sumanymas, ar kiek iniciatyvos čia parodė ir Dalia, kuriai jie buvo skiriami? Iš straipsnių matyti (apie tai yra ir atsiminimuose), kad B. Sruogą pasiekdavo kai kas iš to meto lietuviškos spaudos – kokiais keliais?¹⁰⁷

Norėčiau plačiau sužinoti apie B. Sruogos saitus su savo meto teatrais. Vaizdą turiu: yra atsiminimų, pagaliau ta daugybė išlikusių straipsnių bei recenzijų aiškiai parodo, ką reiškė teatras B. Sruogos gyvenime ir apie kokį teatrą jis svajojo. Tačiau tai vėlgi bendrieji, išorės dalykai. O kokie buvo tiesioginiai B. Sruogos ryšiai su teatrais ir teatralais? Su kuriais iš režisierių ir aktorių, be A. Olekos-Žilinsko, jis artimiau bendravo, kada? Koks buvo jo požiūris į atskirus lietuvių teatrus ir teatralus – vienu ar kitu metu? Ką B. Sruoga dažniau minėjo ir mėgo iš užsienio teatrų? Ar jis kada nors, be „Vilkolakio“ ir „Jaunųjų teatro“, yra dalyvavęs pačiame teatro kūrybos procese? Kaip B. Sruoga žiūrėjo į savo pjesių pastatymus to meto teatruose? Ką Jūs šiandien apie tuos pastatymus galėtumėte pasakyti? Kuo jie įstrigo į Jūsų atmintį?

Žiūrint į visą B. Sruogos kritiką, išeina (rašydamas monografiją, tuo dar labiau įsitikinu), kad beveik visos Kauno metų recenzijos apie konkrečius spektaklius yra parašytos 1924–1929 m. Po 1930 m. tokių recenzijų beveik nėra, yra tik nemaža probleminių straipsnių apie teatrą. Kad tokia tendencija buvo, neabejoju, bet kažkaip negaliu patikėti, kad B. Sruoga po 1930 m. iškentė neparašęs nė vienos recenzijos apie kurį nors spektaklį (nors ir buvo raginamas nesiblaškyti ir susikoncentruoti prie didesnių dalykų). Negi taip iš tikrųjų buvo? O gal aš tiesiog nežinau dar kurių to meto jo slapyvardžių? Tuo labiau, kad „įtartinųjų“, abejotinos autorystės straipsnių bei recenzijų sąrašė, kuri turiu susidaręs nuo bibliografijos leidimo laikų ir kuri bandau vis tikslinti, kai ką atmesdamas, o kai kuo dar labiau įsitikindamas, – taigi tame sąrašė esu pasižymėjęs keletą to meto recenzijų, kurias su B. Sruoga galutinai susieti neturiu duomenų, bet ir atmesti negaliu.

Labai gailiuosi, kad, mano duomenimis (apie tai prieš keletą metų V. Solovjovos-Olekienės teiravosi teatro kritikas D. Judelevičius), neišliko B. Sruogos laišakai A. Olekai-Žilinskui, rašyti po šio išvykimo 1936 m. iš Lietuvos. Sprendžiant iš A. Olekos-Žilinsko atsakymų, jų susirašinėjimas buvęs tikrai išsamus ir įdomus.

Ir dar: tikriausiai tai žmonių fantazija, bet girdėjau, kad statant Jūsų namą Kaune, galvota, jog vienas kambarys (apačioje, įėjus į kairę, iš gatvės pusės) būtų galimas pritaikyti namų vaidinimams. Kiek čia tiesos?

Atleiskit, kad tiek prirašiau ir dar taip neaiškiai: norėjau visas teatrines problemas apimti vienu metu. Ir tai dar lieka B. Sruogos santykiai su savo „studijokais“, na, bet apie tai susigaudau šiek tiek daugiau.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-06-29, in: *BLKMČ BS*.

¹⁰⁸ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-07-08, in: *BLKMČ BS*.

O dabar dar vienas kitas klausimas, pirmiausia dėl 1919–21 metų. Apie tą laikotarpį jau esu šį tą parašęs, bet dėl kai kurių dalykų nesu tikras. Ar tikrai B. Sruoga yra mokytojavęs 1918 ar 1919 m. Vilniuje? Gal Jums žinomos B. Sruogos atvykimo į Kauną 1919 m. pavasarį ir įsikūrimo čia aplinkybės? Koks santykis tarp Spaudos Biuro ir „Lietuvos“ redakcijos ir koks B. Sruogos santykis su jomis? Kokia ten istorija su aviacijos mokykla, kurion B. Sruoga norėjęs įstoti? Kaip kilo sumanymas išvykti į Vokietiją mokytis, kodėl buvo pasirinktas Miunchenas?

Antras klausimų ratas liestų B. Sruogos organizuojamas išvykas į užsienį su studentais. Kaip kilo sumanymas jas rengti? Kaip jos buvo organizuojamos? Jūsų įspūdžiai iš tų kelionių? Nelabai susigaudau apie kai kurias paties B. Sruogos išvykas. Žinau truputį apie 1926 m. kelionę į Švediją, 1935 m. į TSRS, 1939 m. į Lenkiją, bet, pavyzdžiui, visai nežinau, kada jis lankėsi Prancūzijoje, nes likę keli šios kelionės atvirukai, kaip ir daugumas laiškų, deja, be datų...¹⁰⁹

Galima pajusti, kad Samulionio uždavinėti klausimai ne po kelis ar keliolika – jie veržėsi srautu, iš egzistencinės būtinybės paklausti, suvokimo, kad, laiku to nepadarius, gali būti per vėlu. Sruogienė atkreipė dėmesį į Samulionio laiškų dalykiškumą: „Man keista – savo laiškuose atlieku lyg išpažintį Jums... O Jūs apie save asmeniškai niekad nieko neparašot. Suprantu kodėl, bet darosi nejauku“¹¹⁰. Labai šilti, asmeniški, draugiški Samulionio ir Sruogaitės – dviejų teatrologų – laiškai vienas kitam.

Samulionis rūpinosi medžiaga Sruogos *Raštams*, planavo, koks rašytojo kūrybinis palikimas bus skelbiamas kiekviename *Raštų* tome¹¹¹. Kartu galvojo apie atskirą Sruogos literatūrinės kritikos rinktinę *Kritikos bibliotekos* serijai. Šiai rinktinei tuomet labiausiai ir reikėjo kelių įdomiausių, rašytojo dukters nuožiūra atrinktų literatūrinių straipsnių ar recenzijų¹¹². Lietuvos bibliotekų fonduose saugoti nepilni laikraščių, žurnalų komplektai – buvo sunku susidaryti Sruogos parašytų straipsnių, recenzijų visumos vaizdą. Samulionis prašė, kad, esant galimybei, Sruogienė Čikagoje peržiūrėtų *Naujienu* komplektą ir suieškotų Sruogos tekstus, kurių Lietuvoje trūko: „Žinoma, tie keliolika straipsnių, kurie, nesant pilnų šio laikraščio 1922–1927 m. komplektų Lietuvoje, lieka kol kas kaip ir nežinomi, tik iš dalies žinomi, vargu ar ką labai esmingai pakeistų B. Sruogos kūrybos sampratoje, bet

¹⁰⁹ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1978-10-01, in: *BLKMČ BS*.

¹¹⁰ Vandos Sruogienės laiškas Algiui Samulioniui, 1979-01-15, in: *LLTIB RS*, f. 94, b. 347.

¹¹¹ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1987-07-14, in: *BLKMČ BS*.

¹¹² Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitėi, 1987-02-20, in: *BLKMČ BS*; Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1985-07-24, in: *BLKMČ BS*.

šiaip ar taip rašant norėtusi žinoti galimai daugiau¹¹³. Samulionis buvo sudaręs kelis Sruogos straipsnių sąrašus (ranka¹¹⁴, spausdinimo mašinėlė¹¹⁵), kuriuose pažymėdavo, kokie *Naujienu* numeriai yra Lietuvoje, o kokių neįmanoma rasti, pabraukdavo tuos straipsnius, kurie ten buvo išspausdinti ir kurie jį labiausiai domino, prie kai kurių straipsnių dešinėje paraštėje paliko juodu parkeriu apibrauktą pastabą „svarbu“, kairėje paraštėje – įrašus, skatinančius *Naujienose* išspausdintą tekstą palyginti su pasirodžiusiais mūsų spaudoje – *Lietuvoje*, *Skaitymuose*, *Žiniuose*¹¹⁶. Samulioniui rūpėjo galimas periodinių tekstų variantiškumas: „Kai kurie straipsniai buvo, atrodo, siųsti į Lietuvą ir Ameriką – todėl jų tekstas turėtų būti vienodas. Tik būtų gera tuo įsitikinti“¹¹⁷. Sruogienei ir Sruogaitei buvo persiūstas Samulionio sudarytas sąrašas – mašinraštis. Sruogienė, pervertusi *Naujienu* komplektus, po straipsnių paieškų, Samulionio sudarytame sąrašė prie kiekvieno nurodyto straipsnio paliko pažymų raudonu rašalu: pliusiukų (ieškoti straipsniai rasti); kitokių įrašų ranka („išsiųsta“, „išsiųsta 1987. 04. 19“, „gavo“, „gavo“, „išsiųsta Lankučiu gavo“, „išsiųsta Julijai“, „išsiųsta Kornelijai“, „išsiųsta Samul.“, „išsiųsta Sam.“)¹¹⁸. Samulionis vėliau situaciją komentavo taip:

Detaliai peržiūrėjau Tavo mamytės iš Daktaro gautus atspaudus sąrašus (abu), susigaudau viską. Padarė jis tikrai daug. Pagal mano paskaičiavimus, kol kas nėra tik publikacijų nuo 1923 m. vidurio ir vėliau, taipogi kelių poezijos dalykų iš ankstesnio meto. Atmetus tai, ką turiu Lietuvoje, dar trūksta [...] 3) str. Vokietijos galas – 1923. XI. 23–28, Nr. 277–281, parašas Mucius Scevola, 4) str. Laiškas iš Vokietijos – 1923. XII. 4, Nr. 285, parašas Mucius Scevola, 5) str. Moterys ir verslininkai – 1923. XII. 6–8, Nr. 287–9, parašas: Kryžostomas Davatka-Padurkevičius, 6) str. Apie auslenderius ir juodąją biržą – 1923. XII. 28, Nr. 305, parašas Mucius Scevola, 7) str. Apie knygas ir santykius – 1927, I...14, Nr. ...11, parašas: Padegėlis Kasmatė. [...]¹¹⁹

¹¹³ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1979-01-19, in: *BLKMČ BS*.

¹¹⁴ Algis Samulionis, Sruogos rašytų straipsnių, kurių trūko Lietuvoje buvusiuose *Naujienu* rinkiniuose, sąrašas, 1986, [rankraštis], in: *BLKMČ BS*.

¹¹⁵ Algis Samulionis, Sąrašas „B. Sruogos straipsniai „Naujienose“ (Čikaga). Numeriai, kurių trūksta komplektuose Lietuvoje“, in: *BLKMČ BS*.

¹¹⁶ *Ibid.*

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ Sąrašas „B. S. straipsniai „Naujienose“. 1921–1923 (Lietuvoje jų nėra)“, [mašinraštis su įrašais ranka], in: *BLKMČ BS*. Konkretus straipsnių sąrašas su straipsnių pavadinimais – autorės archyve.

¹¹⁹ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1987-02-20, [rankraštis], in: *BLKMČ BS*.

Samulionis Sruogienei ir Sruogaitei dažnai siuntinėjo tokius, dažniausiai ant atskiro lapo prie laiško pridėtus sąrašėlius, prašydamas paieškoti medžiagos Amerikos bibliotekose.

Balzeko Lietuvių kultūros muziejuje, Sruogos fonde, yra keli segtuvai¹²⁰ pilni įvairiuose žurnaluose ir laikraščiuose išspausdintų Sruogos straipsnių ir recenzijų kopijų, dažnai su priedais Sruogienės ranka: „Gauta iš B. Vaškelių“. Literatūrologas, teatrologas profesorius Bronius Vaškelis 1984–1992 m. buvo Iliojaus universiteto Lituistikos katedros vedėju. Sruogienė, Sruogaitė, gavusios Samulionio klausimų, susijusių su Lietuvoje trūkstamais Sruogos straipsnių ir recenzijų tekstais, matyt, prašė Vaškelių pagalbos ir patarimų¹²¹. Kitas pagalbininkas, Samulionio ir Sruogienės laiškuose pagarbiai vadintas Doktoru, – bibliofilas Kazys Pemkus, darydavęs straipsnių atspaudus. Per Pemkų, Vaškelių gauti Sruogos publicistikos tekstai būdavo siunčiami į Lietuvą. Samulionis Sruogaitei rašė: „Tikriausiai nusibodo taip siuntinėti, bet pakentėk – ką čia beišgalvosi kito“¹²². Sprendžiant iš komentarų laiškuose, galima sakyti, kad susirašinėjimo būta intensyvaus – abi pusės siejo gyvas interesus Sruogos publicistinių tekstų paieška:

Laiškai iš Tavęs ir Močiutės eina glėbiais. Jei kokią dieną nėra, kažkas, atrodo, nebe taip. O kitą dieną ir kokie trys iš karto! Ir visi su atspaudais.¹²³

Žodžiu, tempai milžiniški, numatomiems BS raštams teks pridurti dar kokį tomą. Visi tik neša man, o aš nebespėju registruoti, kad gauta, ko dar trūksta.¹²⁴

Tavo ir Močiutės laiškai eina vienas po kito ir visi su įdaru.¹²⁵

Toliau Samulionis konkrečiai išvardydavo, kokius straipsnius ar eilėraščius gavo, kokių dar neturi, konkrečiai kiek puslapių ar kokio puslapio trūksta (Sruogaitė Samulionio prašymus, klausimus, susijusius su Sruogos straipsniais, kad įsidėmėtų, nieko nepamirštų ir nepraleistų, pasižymėdavo geltona spalva, pasibraukdavo ar apsivesdavo raudonu parkeriu):

Apskritai esu įsitikinęs, jog mano kažkada nusiųstas Jums sąrašas su pažymomis, ką turiu, ko trūksta – pas Doktorą, nes jis Jums duoda kai kurių straipsnių

¹²⁰ Balys Sruoga, „Straipsniai 1913–1925“, „Straipsniai 1926–1947“, „Straipsniai „Naujiene“ 1921–1938“, in: *BLKMČ BS*.

¹²¹ Vandos Sruogienės laiškas Doktorui, [mašinarštis], 1986-12-02, in: *BLKMČ BS*.

¹²² Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, [rankraštis], 1987-04-24, in: *BLKMČ BS*.

¹²³ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1987-04-13/14, in: *BLKMČ BS*.

¹²⁴ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1987-05-14, in: *BLKMČ BS*.

¹²⁵ *Ibid.*

tiktai tas atkarpas, kurių reikia man. O šiaip praeitame laiške prieš savaitę išsiunčiau Tau dar sąrašėlį, ko ir kokia tvarka laukiu toliau. Tikriausiai tas siuntimas Jums įgriso, bet pakentėkit. Turėti viską man bus gerai, nes pradedu skaičiuoti, kaip su tekstų išdėstymu „Raštuose“. O neturint kokio teksto ir nežinant apie ką jis ir kokio dydžio – vežimas nė iš vietos.¹²⁶

Deja, minėtuose segtuvuose straipsnių ir recenzijų rankraščių nėra. Samulionio ir Sruogienės, Sruogaitės laiškuose apie Sruogos publicistinių tekstų rankraščius užuominų taip pat nėra.

Laiškuose paminėtas dar vienas svarbus faktas – Samulionius surinkinėti medžiagą spausdinimo mašinėle padėjo tėvas: „O prieš liginę [tėtis] jautėsi visai neblogai, pagelbėdavo man visokiuose darbuose, dažniausiai perrašydamas mašinėle tekstus. Buvom net pradėję darbuotis prie B. Sruogos dvylikatomio – perrašinėti ir dėlioti kritikos tekstus, ir jų, kaip dabar žiūriu, susidėjo ne taip jau mažas pluoštas“¹²⁷, „Beje, straipsnius apie literatūrą, teatrą, tautosaką turiu perrašytus jau beveik visus, – čia man daug gelbėjo Tėtis – jam tas užsiėmimas teikė malonumo, o man buvo milžiniška parama, gaila tik, kad tokia trumpa“¹²⁸. Gali būti, kad ir publicistinių tekstų pluoštą, koks jis yra LLTIB RS, spausdinimo mašinėle surinko būtent jis.

Svarbu pabrėžti, kad LLTIB RS sukaupti tekstai yra kelių žmonių – Samulionio, Sruogienės, Sruogaitės, Vaškelių ir Pemkaus – bendro darbo rezultatas. Laiškuose paminėtos įvairios problemos, su kuriomis susidurta, renkant Sruogos publicistiką: galimas straipsnių variantiškumas, nepilni tekstai (dažnai laiškuose minėta, kad iš Amerikos siųstos tik tos straipsnių dalys, kurių Samulionis neturėjo), nelabai kokybiški, defektuoti atspaudai¹²⁹, žinių apie pirminius šaltinius trūkumas, datavimas, žanrų sinkretizmas. Aiškinantis šias problemas, būtina visą sukauptą medžiagą iš naujo kritiškai peržiūrėti.

Samulionio laišakai Sruogienei ir Sruogaitei svarbūs dėl daugelio dalykų. Pirmiausia, skaitant juos, galima pažinti Samulionį – mokslininką, gyvai besidomintį Sruogos kūrybos palikimu ir jo tyrimu, naujienomis to meto Lietuvos teatro scenose, ir paprastą žmogų su visais kasdienybės rūpesčiais, vargais ir nerimu. Laiškai, be kitų įdomių dalykų, jaunesniam tyrėjui

¹²⁶ Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1987-05-1/2, in: *BLKMČ BS*.

¹²⁷ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1986-11-14, in: *BLKMČ BS*.

¹²⁸ Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1987-07-14, in: *BLKMČ BS*.

¹²⁹ „Gaila tik, kad kai kurių straipsnių atskiros skiltys per sulenkimą neatstatomos, bet čia jau ką bepadarysi, jeigu Daktaras skubėjo ir nebenurašė tų vietų, kur neatspaudė“ (Algio Samulionio laiškas Daliai Sruogaitei, 1987-05-14, in: *BLKMČ BS*).

suteikia galimybę pamatyti Sruogos *Raštų* rengimo laboratoriją: kaip rinkta, registruota, sistemuota medžiaga, kaip planuota ją išdėstyti, su kokiomis problemomis susidurta¹³⁰.

Sruogienė panašiu metu, aštunto dešimtmečio pabaigoje – devinto dešimtmečio pradžioje, intensyviai susirašinėjo ne tik su Sruogos kūrybos tyrinėtoju Samulioniu, bet ir su bibliofilu, Vilniaus universiteto dėstytoju Vladu Žuku, kurį labiau domino bendresnio pobūdžio kultūrinio gyvenimo klausimai: rašytojų asmeninės bibliotekos, atsiminimai apie rašytojus – Kauno universiteto profesorius (Juozą Tumą, Vincą Krėvę, Sruogą, Vincą Mykolaitį-Putiną, Sofiją Kymantaite-Čiurlionienę, Juozapą Herbačiauską), leidybinį gyvenimą ir t. t. Pavyzdžiui:

Jūsų laiške man nauja buvo žinia, kad B. Sruogos brolis Adolfas turėjo knygų leidyklą. Gal galėtumėte ką nors smulkiau prisiminti, gal jo žmona, jeigu gyva, ką galėtų painformuoti. Kokiu vardu vadinosi toji leidykla? Norėtusi kai ką sužinoti apie B. Sruogos knygų leidimą: gal kokių kontaktų B. Sruoga ir Jūs asmeniškai turėjote su „Spaudos fondu“, „Sakalu“, „Žinija“, „Dirva“ ir kt. Mane graužia mintis, kad mes mažai domimės lietuviškų leidyklų istorija. [...] Gal ką nors atmenate apie kontaktus su leidykla, mokėtus (ar nemokėtus) honorarus. Beje, gal žinote žmonių, gyvenančių jūsų pusėje, prieš karą susijusių su knygų leidimu (buvusių leidyklų vadovų, bendradarbių, spaustuvinių). Kadangi čia beveik nėra konkrečių klausimų (nors, pvz., dar norėtusi paklausinėti apie I. Šeinių, J. Tysliavą ir kt.), tai prašom nesijausti nei kiek suvaržyta – rašykite tik tai kas Jums įdomu ir malonu. Tiesiog nesinori, kad nutrūktų Jūsų toks įdomus pasakojimas.¹³¹

Samulionio ir Žuko klausimai vieni kitus papildė ir pratęsė. Mokslininkai žinojo, kad Sruogienė susirašinėja su jais abiem. Tai žinodami, neišreiškė jokio nepasitikėjimo vienas kitu, nerimo ar pavydo – jie nebuvo konkurentai. Juos siejo bendras gyvas interesas – surinkti kuo daugiau fak-

¹³⁰ Samulionio įvardyta problema, ypač planuojant Sruogos laiškų *Raštų* tomus, išlieka ta pati: „Didžiausias sunkumas tas, kad kol medžiaga neperrašyta – neįmanoma tiksliai nustatyti jos dydžio“. Matyti, kaip vėliau sumanymas nuo Sruogos *Raštų* 13 t., minimų šiame laiške, pakito iki 16 t., neabejotina, kad ir šis skaičius tik preliminarus. Šiame laiške nurodytos ir planuojamų tomų apimtys: „Kiekvienas jų turi turėtų būti apie 35 aut. lankus, t. y. po kokius 700 pusl. mašinėlė“. Apimtys apgaulingos, kartais būna didelės paklaidos: „Štai niekad nebūčiau patikėjęs, kad literatūros kritika (net neįjungiant tautosakos) perviršys 1500 puslapių mašinėlė. Kol kas nežinau, kiek susidarys teatro kritikos (spėju apie 900 puslapių, vadinasi, pusantro tomo dydžio [...])“ (Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1987-07-14, in: *BLKMČ BS*).

¹³¹ Vlado Žuko laiškas Vandai Sruogienei, 1980-07-18, in: *BLKMČ BS*.

tų literatūros ir kultūros istorijai, bendromis jėgomis iš atminties nuotrupų, krislų kuo tiksliau rekonstruoti Sruogos gyvento laiko mozaiką. Samulionis Sruogienei rašė: „Kuo daugiau tokių laiškų bus, tik džiaugsiuos – ir visai nesvarbu, kam jie bus adresuoti“¹³². Žukas konstatavo: „Aš ne kartą pagalvojau, kad jeigu šiais metais ir nieko nebūčiau padaręs, o tik Jūsų laiškus „išprovokavęs“, netuščiau būtų praėję metai. Beje, daviau su jais susipažinti A. Samulioniui. Neabejoju, kad jam pasirodys vienas kitas aspektas naujas ar pasipildys jau žinomi dalykai“¹³³. Spėtina, kad Žuko ir Sruogienės pokalbis laiškais visas arba didžioji jo dalis taip pat yra atkuriama¹³⁴.

Egodokumentų tyrėją džiugina originalių rankraščių – laiškų – pluoštas: tyrinėtojų, literatūrologų, mokslininkų, leidėjų, vertėjų (be Samulionio ir Žuko, – dar Maciūno, Šilbajorio, Alfonso Gučo, Birutės Ciplijauskaitės, Jono Čekio, Aleksandro Žirgolio, Ericho Müllerio ir kt.), rašytojų (Birutės Pūkelevičiūtės, Algirdo Landsbergio, Vinco Krėvės, Vydūno, Igno Šeinaus, Eduardo Mieželaičio, Halinos Korsakienės ir kt.), artimų draugų ir pažįstamų (Galnaitytės, Elenos Rimkaitės, Marijos Krasauskaitės, Macijauskienės, Jadvygos Peseckienės, Petronės iš Būgių ir kt.), buvusių Sruogos studentų (Jurgio Blekaičio, Vlado Kulboko, Vytauto Jonyno ir kt.), buvusių Štuthofio kalinių (Petro Burago, Jono Čiuberki, Aleksandro Kantvilo, Leono Puskunigio, Vytauto Staneikos) arba jų artimųjų (Bronės Masaitytės, Adomo Šerno, Marijos Mackevičienės, Jūratės Staneikienės, Elenos Starkienės, Ninos Kantvilienės), paprastų, Sruogos kūrybą skaičiusių žmonių ar studentų, tuo metu rašiusių įvairius darbus apie rašytojo kūrinį, laiškai. Kai kurie laiškai, rašyti įvairių adresantų, sudėti į atskiras krūveles, perrišti juostelėmis ar suveržti gumute, kiti laiškai pažeisti, priklijuojant juos prie popieriaus lapo, parodant tik tuos fragmentus, kurie Sruogienei atrodė būtini, reikalingi (tokiu būdu ypač pažeisti Vladimiro Šilkarskio laiškai).

Kiti akį patraukę dalykai yra šie. Išlikę kūrinio „1943 metų „aštuntokiniai dzinguliukai“ 5 mašinraščio originalo puslapiai su pieštuku rašytomis pastabomis, kas ir kokius vaidmenis turi skaityti, pieštuku, autoriaus ranka prirašytu paskutiniu posmu¹³⁵. Eilėraščio „Vakarė“, neįėjusio į rinkinius,

¹³² Algio Samulionio laiškas Vandai Sruogienei, 1981-05-28, in: *BLKMČ BS*.

¹³³ Vlado Žuko laiškas Vandai Sruogienei, 1979-12-11, in: *BLKMČ BS*.

¹³⁴ Medžiagos reikėtų ieškoti Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje, Vlado Žuko fonde.

¹³⁵ Samulionis rašė, kad moksleivių vakaro-šimtadienio kupletus „Aštuntokiški dzin-

kaip spėja Sruogienė, galbūt „rašyt[o] jaunystėje, gal dar ir prieš Miuncheną, ne vėliau“¹³⁶, rankraštis.

1919 m. išleistas eilėraščių rinkinys *Saulė ir smiltys*, kurį lydi tokia Sruogienės pastaba: „Mudvi su Dalia, atsidūrusios Vokietijoje 1944 m. spalio mėn., iš karto pradėjome rinkti Balio kūrybą. Sunkiai rastą ir tik trumpam paskolintas jo pirmasis eilėraščių rinkinys „Saulė ir smiltys“ turėjo būti skubiai perrašytas. Saugomas kaip relikvija, nes pati knyga dabar priklauso prie retų leidinių“¹³⁷. 1915 m. išleistas, įrištas *Pirmojo Baro* egzempliorius su Sruogos eilėraščiais. Sruogienės ranka rašytas sąsiuvinis „Kazimieras Daugirdas“, originalūs tėvo dokumentai, braižyti Daugirdų ir Sruogų giminių genealogijos medžiai.

Sruogienė rinko kiekvieną Amerikos spaudoje pasirodančią ar privačiai, asmeniškai jai parašomą, perduodamą žinutę. Ji kreipė dėmesį į smulkmenas, pavyzdžiui, išsaugojo originalius, ranka pieštus 1958 m. Monrealyje rodytos Sruogos dramos *Milžino paunksmė*, kurią režisavo Pūkelevičiūtė, dekoracijų eskizus, programėlę su visų vaidinusių aktorių parašais, netgi specialią servetėlę su užrašu – dramoms pavadinimu iš vakarėlio, skirto lėšoms sukaupti, rengto režisierės ir aktorių; veikalą nuvežus į Clevelandą – nuotraukas, kaip patys aktoriai (ne pagalbiniai darbininkai) ruošiasi vaidinimui: scenoje stato dekoracijas, lygina drabužius spektakliui, o režisierė plauna grindis). Dabar šios ir panašios detalės perteikia to laiko

guliukai“ Sruoga „sukūrė dukters Dalios, kuri tuo metu mokėsi Vilniaus kunigaikštienės Birutės gimnazijoje, ir jos klasės draugių prašymu; juos rašant, panaudoti konkretūs mokyklos gyvenimo nutikimai, kuriuos, autoriaus pageidavimu, surinko ir jam pateikė „užsakovės“. Jos buvo ir pirmosios atlikėjos“ (Algis Samulionis, *Balys Sruoga*, p. 323). Šis kūrinėlis paskelbtas; žr. Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1: *Poezija*, parengė Algis Samulionis, redagavo Donata Linčiuvienė, Vilnius: Alma littera, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, p. 701–707. Palyginusi su originaliu tekstu, straipsnio autorė rado keletą neatitikimų, pažeidžiant autorinę skyrybą. Apie šį kūrinėlį „Paaiškinimuose“ pateikta nedaug informacijos: „1943 metų aštuntokiški dzinguliukai, pasak V. Sruogienės, parašyti dukters Dalios mokyklos šimtadieniui (iš laiško A. Samulioniui, 1970. VI. 20)“ (žr. *Ibid.*). Nenurodyta, kur yra šio kūrinėlio originalas, kuo spausdinant tekstą remtasi. Yra tik abstrakti pastaba, kad šis kūrinėlis, kaip ir kiti Sruogos parašyti panašaus pobūdžio tekstai (poetinės miniatiūros, improvizacijos, eksromptai), priklauso varia sričiai, todėl „Kiekviena miniatiūra paaiškinimuose atskirai neaptariama“ (*Ibid.*, p. 840). Reikėjo konkretesnio aptarimo, nes Samulionio monografijoje buvo tik palikta pažyma, kad kūrinėlis dar neskelbtas, jo rankraštį turi šeima, pas tyrinėtoją – tik nuorašas (Algis Samulionis, *op. cit.*, p. 323).

¹³⁶ Balys Sruoga, eilėraštis „Vakarė“, kserokopija, in: *LLTIB RS*, f. 53, b. 445. Eilėraščio kserokopiją atsiuntė Vanda Sruogienė; žr. Algis Samulionis, „Paaiškinimai“, in: Balys Sruoga, *Raštai*, t. 1, p. 796. *Raštuose* pateiktas gerai iššifruotas autentiškas tekstas (p. 271).

¹³⁷ Vanda Sruogienė, „Pastaba“, 1988-04-27, in: *BLKMČ BS*.

Vakarė

Limba - bulva - leidžias

Vakaro tyła.

Į vaigždžių sapnas skleidžias,
Skleidžias ramumė.

Mūnka žemė, sūpsta
Vakaro tyloj.

Ir krūtinė typsta
Ulgiesio maldoj.

Vakaro tylybė

Lydi iš sapne.

Ir dangaus augstybė
Dege ramumė.

Uvėla papulinga

Atorgaus, atorgus-

Govans meslingis

U dangaus termis.

Laimins spindulonga

U dangaus ranka,-

kas maldoj užminga

U laukis šnėra.

Balys Sruoga

atmosferą, daug pasako apie aktorių ir žiūrovų santykį su statomu kūriniumi, autoriumi, režisieriumi. Renkant ir saugant kiekvieno spektaklio svarbiausius atributus, vaizdinę medžiagą, korespondenciją, kartu rašyta ir antropologinė lietuviško teatro Amerikoje istorija.

Balio Sruogos fondas, išsaugotas žmonos, turbūt yra vienas iš nedaugelio tokio kultūrinio pobūdžio fenomenų: iš egzistencinės būtinybės pradėtas kaupti rašytojo žmonos ir dukters, atspindi Sruogos kūrybos ir kritikos, rašytos egzode ir Lietuvoje, visumą. Balzeko Lietuvių kultūros muziejuje saugomas Sruogos fondas yra unikali sruogistikos studijų sala Amerikoje.

Tokio pobūdžio archyvines detales, kokios išryškintos straipsnyje, dažnai linkstama priskirti užribio, marginalijų sričiai. Sruogos kūrybos tyrėjams ir *Raštų* rengėjams šios „paraštės“, nuotrupos, pasitelkus Juozo Apučio mintį, – „Erčia, kur gaivus vanduo“.